

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2018, 1: 4-38

Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili

The Analysis Of The Narrations Related To Wipe Of Naked Foot

تحليل الروايات المتعلقة بالمسح على القدمين

Serdar Murat Gürses

Dr., Elazığ Harput Diyanet Eğitim Merkezi Müdürü

Dr., Director of Harput Diyanet Education Center

smuratgurses@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4526-3691

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03.12.2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25.12.2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.2560666>

Atıf / Citation / اقتباس : Gürses, Serdar Murat. "Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili / The Analysis of the Narrations Related to Wipe of Naked Foot". HADITH 1 (Aralık/December 2018): 4-38.

doi.org/10.5281/zenodo.2560666

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: Tis article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mailto: hadith.researches@gmail.com

Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili*

Dr. Serdar Murat GÜRSES

Anahtar Kelimeler: ÖZ

Hadis	<p><i>Ehl-i sünnet ve Şia'ya mensup âlimler, tarih boyunca birçok konuda ihtilaf etmişlerdir. İhtilaf edilen konulardan biri de çıplak ayağa mesh meselesidir. Ehl-i sünnet ve Şiîler arasındaki bu ihtilafın sebebi, Mâide suresindeki âyetin kıraat farklılığı ve konu hakkında gelen farklı rivayetlerdir. Bu makalede çıplak ayağa meshi ifade eden hadisler, sıhhat değerlendirmesine tabi tutulacaktır. Abdestte ayakların yıkanması meselesi, fıkıh ve tefsiri ilgilendiren yanlarıyla birçok araştırmaya konu olmuştur. Fakat meshi ifade eden hadislerin sıhhat değerlendirmesi henüz yapılmamıştır. Araştırmada isnâdla birlikte metin tahlil ve tenkidine de yer verilerek sağlıklı bir değerlendirme ortaya konulmaya çalışılacaktır. Abdestte ayakların yıkanmasını ifade eden hadisler, araştırmamızın konusuna dâhil değildir. Bu sebeple konuyla ilgili hadislere atıf yapmakla yetinilecektir. Hz. Peygamberin abdest alış şekli ilk dönem hadis kaynaklarında geniş bir şekilde yer almış, sahâbîler, Resûlullah'ın abdest alış şeklini en ince ayrıntılarına kadar sonraki nesillere aktarmıştır. Abdestin farzları arasında sayılan, fakat nasıl yapılacağı noktasında Ehl-i sünnet ve Şia arasında derin bir ihtilafa yol açan yıkama/mesh rivayetlerinden kastın ne olduğunun ortaya konması zaruridir. Bahsedilen ilmi boşluğu doldurmak için hazırlanan bu araştırmada konu, tefsir ve fıkıh ilgilendiren boyutuyla irdelenip, abdestte ayakların yıkanmasının mı, yoksa mesh edilmesinin mi sünnet açısından daha doğru olduğunun tespitine çalışılacaktır. Abdestte ayakların yıkanması konusunda üzerinde durulacak konulardan biri de ka'b kelimesidir. Ehl-i sünnet ve Şiîler, ka'b kelimesine farklı manalar verip, âyet ve hadisleri verilen bu manaya göre yorumlamıştır. Bu sebeple ka'b'ın açıklanması konunun vuzuha kavuşması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Ehl-i sünnet âlimleri arasında ayakları yıkamayı ifade eden rivayetlerin sıhhatine yönelik bir eleştiri bulunmadığı halde, bazı Şiîler bu rivayetlere itiraz etmişlerdir. Mesh etmeyi ifade eden rivayetler ise Ehl-i sünnet âlimleri tarafından tenkide tabi tutulmuş, en iyi niyetli ifadelerle göre zayıf kabul edilmiştir. Metnin değerlendirilmesi esnasında, bu eleştirilerle beraber abdestte ayakları yıkamanın mı, yoksa mesh etmenin mi daha doğru olacağı ortaya koyulmaya çalışılacaktır.</i></p>
Mesh	
Yorum	
Ehl-i sünnet	
Şia	

The Analysis of the Narrations Related to Wipe of Naked Foot

Keywords: ABSTRACT

Hâdith	<p><i>The scholars of Ahl-al-Sunna and Shiite have been in conflict on various issues. One of these issues is about the wipe of naked foot. The reason of this conflict between Ahl-al-Sunna and Shiite sources from two different recitations of a verse in Surat Al-Ma'idah and different narrations. In this study, hadiths related to wiping of naked foot were analyzed in terms of document and text and validity of these hadiths was revealed. The issue of washing feet in wuđū' has been a subject to many research in relation to its fiqh and tafsir sides. However validity assessment of hadiths expressing wipe has not been carried out yet. In this study, a healthy assessment of these hadiths is tried to be done by including the isnad with the analysis and matn criticism. Hadiths expressing</i></p>
Wiping	
Interpretation	
Ahl al-Sunna	
Shia	

* Bu çalışma 2009 tarihinde sunduğumuz "Kütüb-i sittedeki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

the washing of the feet in *wuḍū'* is not included in our study's subject. Therefore *hadiths* related to this subject will only be referred to.

The way the Prophet performed *wuḍū'* was widely appeared in early *hadith* sources and the companions of the Prophet cherished the way Rasul Allah performed *wuḍū'* from generation to generation in detail. It is compulsory to reveal what is meant by the narratives about washing/wiping which is one of *fards* of *wuḍū'* leading to a deep dispute between Ahl al-Sunnah and Shia about how it is done. To fill the mentioned scientific gap, in this study the subject will be examined in aspect to *tafsir* and *fiqh* and it will be determined whether the wiping or the washing of the feet in *wuḍū'* is truer according to Sunnah. Another point that must be addressed about washing of the feet in *wuḍū'* is terms of *ka'b*. Ahl-al-Sunna and Shiite gave the word *ka'b* different meanings and interpreted the verses and *hadiths* according to these given meanings. That's why the explanation of the term *ka'b* has a big importance in clarification of this subject. As we shall see while the scholars of Ahl al-Sunna have not criticized the validity of the reports that express the washing of the feet, some Shiites have objected to these reports. Narrations that indicate wiping of the feet have been criticized by scholars of Ahl al-Sunna and according to the expressions with the best intentions they have been considered to be weak *hadith*. With these criticisms during the evaluation of the *matn* we will try to determine for certain whether washing of the feet or wiping of the feet in *wuḍū'* is more accurate.

EXTENDED ABSTRACT

The scholars of Ahl al-Sunna and Shiite have been in contradiction in different issues throughout history. One of these issues is about the wipe of naked foot. The reason of this contradiction between Ahl al-Sunna and Shiites is different recitations of a verse in *Surat Al-Ma'idah* and different narrations about the subject. In this study, the authenticity of *hadiths* related to wiping of naked foot will be determined. The issue of washing feet in *wuḍū'* has been a subject to many researches in relation to the field of *fiqh* and *tafsir*. However, the assessment validity of *hadiths* expressing wipe has not been determined yet. In this study, a healthy assessment has been tried to be establish by means of *isnād* and also *matn*-analysis and criticism. In our subject, *hadiths* expressing the washing of the feet in *wuḍū'* are not included. Therefore, *hadiths* related to this subject will only be referred.

The way the Prophet performed *wuḍū'* was widely appeared in early *hadith* sources and the companions of the Prophet cherished the way Rasul Allah performed *wuḍū'* from generation to generation in detail. It is compulsory to reveal what is meant by the narratives about washing/wiping which is one of *fards* of *wuḍū'* leading to a deep dispute between Ahl al-Sunnah and Shia about how it is done. To fill the mentioned scientific gap, in this study the subject will be examined in aspect to *tafsir* and *fiqh* and it will be discussed whether the wiping or the washing of the feet in *wuḍū'* is truer according to Sunnah.

Another point that must be addressed about washing of the feet in *wuḍū'* is terms of *ka'b*. Ahl al-Sunna and Shiite gave the word *ka'b* different meanings and interpreted the verses and *hadith* according to these given meanings. For this reason, the explanation of the term *ka'b* has a great

importance in clarification of this subject. As we shall see while the scholars of Ahl al-Sunna have not criticized the validity of the reports that express the washing of the feet, some Shiites have objected to these reports. Narrations that indicate wiping of the feet have been criticized by scholars of Ahl al-Sunna and according to the expressions with the best intentions they have been considered to be weak. With these criticisms during assessments of the *matn* we will try to tell for certain whether washing of the feet or wiping of the feet in *wuḍūʿ* is more accurate.

In this study narrations will firstly be applied *isnād*-analysis and we will try to hand down a decision about the *isnād* chain of transmission. Then we will try to explain the validity of the *ḥadīth* by examining the narration by means of *matn* criticism. One of the aims of this study is to hand down a decision about wiping of the foot by including all the evaluations of narrations related to this subject.

Under the title “*Analysis of the Narrations Related to Wipe of Naked Foot*” 17 *ḥadīths* will be examined transmitted by ten different companions of the prophet. In this part, apart from the ones that are considered trustworthy (*sika*), each transmitters of a report will be elaborated separately and decisions about the transmitters will be as objective as possible. In the light of the conclusions on the transmitters, a decision will be hand down about the *isnād* of the *ḥadīth*.

In all 17 *ḥadīths* about the wipe of naked foot has been analyzed. Two of these were narrated without *isnād* and three of these are interrupted (*munqaṭiʿi*) *ḥadīths*. Four *ḥadīths* are weak in terms of *isnād*. While two are good (*hasan*) *ḥadīths* in terms of *isnād*, six are authentic (*ṣaḥīḥ*) *ḥadīths*. From the six *ṣaḥīḥ ḥadīths* narrated by Osman, Ali and Ibn ‘Umar have been concluded not to indicate directly the wipe of foot. In the *ḥadīth* narrated by Temim b. Gaziyye and whose *isnād* is *ṣaḥīḥ*, Temim narrated that he saw the Prophet while he was wiping his foot and beard. Two narrations that are *hasan* in terms of *isnād* are transmitted by Rifaa b. Rafi and Evs b. Ebi Evs. In the Evs’ narration it is not clear whether the foot or the shoe is being wiped. In the Rifaa’s narration it is doubtful whether it refers to the hand that has to be washed or the head that has to be wiped.

Under the title “*Indication to Wiping or Washing of the Verse of Wuḍūʿ*” *nasb* and *cer qira’ats* will be elaborated and the proofs of those that take *nasb* and *cer qira’ats* as base will be evaluated in terms of Arabic language. *Ḥadīths* related to the wiping of the foot during *wuḍūʿ* were narrated by 51 different companions in total, 24 of whom were mentioned in al-Kutub as-Sitta and 27 of whom were mentioned in other *ḥadīth* books. Since these *ḥadīths* were narrated by such a large group, the scholars of Ahl al-Sunna accepted them as *ṣaḥīḥ* and the judgement was based on these *ḥadīths*. In fact, it is argued whether these *ḥadīths* are *mutawātir* or not.

When the narrations about Prophet washing his feet or wiping them were compared with each other, it is seen that narrations of washing are more in terms of quantity and are more *ṣaḥīḥ*. Seven of the ten companions who narrated the Prophet wiping his feet also narrated that he washed his feet as well. The other three narrations about the Prophet wiping his feet were narrated by Rifaa b. Rafi,

Evs b. Ebi Evs es-Sakafi and Temim b. Gaziyye el-Ensari. The Evs b. Ebi Ebs' narration is not about the wiping of the foot but is about the wiping of the shoe. In the Rifaa's narration it is not clear to which part it is referred as it is the case in the verse. Temim saw the Prophet wiping his beard and feet while performing *wuḍū'*. These narrations are *ṣaḥīḥ* and *hasan* in terms of *isnād* and if they can present clearly that they refer to wiping, it can be concluded that both wiping and washing of the foot are *mubah*. However, based on the example of the Prophet warning a person who left a part of his foot, as big as a nail, unwashed while performing *wuḍū'* by saying “Turn back and perform your *wuḍū'* nicely” and the fact that the wiping is not clearly expressed in the *ḥadīths* above, we concluded that the idea of washing the feet is more accurate.

The Shiites took the *cer qira'at* and the Sunnites took *nasb qira'at* as their base and they interpreted the other *qira'at* in their own way and found enough proof in the Arabic language to present that they were right. Since both of these *qira'ats* are *mutawātir* each of them has to be accepted as an independent verse. It does not seem possible according to Arabic language rules to interpret the differences of *qira'ats* in a way binding its opponent. Also, according to the Arabic language rules, those who interpret and give new meanings to *nasb* and *cer qira'ats* according to themselves were accused of madhhab fanaticism. So, to prefer one of the *qira'ats* and to determine the verdict according to it, one must consult the sunnah.

When we look at the *ḥadīths* related to our subject in order to reach a general conclusion, it is clearly seen that the *ḥadīths* related to washing are more *ṣaḥīḥ*. As *ḥadīths* scholars and all the madhhabs of the Ahl al-Sunna think that the feet have to be washed and support this idea. Consequently, *ḥadīths* of washing that are evaluated as *ṣaḥīḥ* in the sources and that are used as proof are *ṣaḥīḥ*. Some of the *ḥadīths* narrated about the wiping are determined to not be related to wiping of the feet. These *ḥadīths* related to wiping of the naked foot and that are suitable for deciding in terms of *isnād* don't directly indicate wiping.

ملخص موسع

دراسة الأحاديث المتعلقة بالمسح على الرجلين

اختلف علماء السنة والشيعة على مدى التاريخ في بعض المسائل، ومسألة مسح أو غسل الرجلين من تلك المسائل التي اختلفوا فيها، ويرجع سبب هذا الاختلاف إلى اختلاف القراءات في آية الوضوء وإلى الأحاديث المتعلقة بالمسح أو الغسل، وهذا البحث مُعدّ لدراسة الأحاديث المتعلقة بالمسح، إذ إن قضية غسل القدمين في الوضوء كانت موضوعاً للعديد من الأبحاث الفقهية أو بحوث التفسير، ولكنني لم أفهم على دراسة متعلقة بصحة أحاديث مسح أو غسل القدمين. لذلك سنحاول في البحث أن نصل إلى الترجيح بين الأقوال من خلال دراسة الأحاديث المتعلقة بمسح القدمين سنداً ومتناً، أما الأحاديث المتعلقة بغسلهما فسيكتفي الباحث بالإشارة إليها.

من المعلوم أن وضوء النبي صلى الله على وسلم قد وردت تفاصيله في كتب الحديث، فقد نقل الصحابة وضوء النبي بأدق التفاصيل، ومما لا شك فيه أن القدم قد ذكرت في آية الوضوء، ولكن لم يتفق السنة والشيعه في كيفية طهورها، ومن الضروري الكشف عن المراد في الآية هل المراد غسلها أم مسحها، وذلك من خلال الأحاديث المروية في هذا الباب والتي أدت إلى نزاع عميق بين السنة والشيعه، وهذا البحث يُراد منه أن يضيف جواباً يملأ الفجوة العلمية المذكورة بينهما مع البعد المتعلق بالفقه والتفسير، وسيحاول الباحث أن يبين أوجه القولين _الغسل أم المسح_ من خلال السنة النبوية.

ومن الكلمات المهمة في هذا البحث: كلمة الكعب، والسنة والشيعه أعطوا الكعب معانٍ مختلفة ثم شرحوا الآية والأحاديث وفقاً لهذه المعاني، لذلك فإن للوقوف على المعنى الصحيح للكعب أهمية كبيرة لتأثير ذلك في آية بحث الموضوع. وعلماء السنة لم يُعلوا أحاديث غسل الرجلين ولكنهم جرحوا أحاديث المسح وضعفوها، وهذا ظاهر في كتبهم، وكذلك علماء الشيعة أعلوا أحاديث الغسل. وسنبين في ثنايا البحث كل الانتقادات والآراء مع ترجيح القول الصائب الصحيح في المسألة. وللوصول إلى النتائج الموضوعية من خلال دراسة الأحاديث قام الباحث بدراسة سند الحديث مبيناً المجروحين منهم والثقات المختلف في توثيقهم والمتفق على ذلك.

وقد ضم هذا البحث سبعة عشر حديثاً متعلقاً بالمسح على الرجلين؛ اثنان منها رويًا من غير سند، وثلاثة منها منقطعة، وأربعة منها ضعيفة، وحديثان لهما درجة حسن الإسناد، وستة منها صحيحة السند. أما الأحاديث الصحيحة الستة رويت عن عثمان وعلي وابن عمر رضي الله عنهم ولكن لا علاقة لها بمسح القدمين. والحديث الصحيح الذي رواه تميم بن غزية الانصاري فيه أنه رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم توضعاً ومسح بالماء على لحيته ورجليه.

أما الأحاديث الحسنة فقد رويت عن رفاع بن رافع وأوس بن أوس الثقفي؛ أما رواية أوس بن أوس الثقفي فهي محتلمة وليست قطعية الدلالة على أن النبي صلى الله عليه وسلم مسح على نعليه أو مسح على قدميه، وأما رواية رفاع بن رافع فغير واضح فيها المعطوف عليه؛ هل عطف الأرجل على الأيدي أم على الرأس. وفي مبحث دلالة آية الوضوء على الغسل أو المسح درسنا اختلاف القراءات في الآية وأدلة من رجح قراءة النصب أو الجر من جهة اللغة العربية.

الأحاديث المتعلقة بغسل الرجلين في الوضوء وردت عن واحد وخمسين صحابياً، سبعة وعشرين منها في الكتب الستة. وأحاديث الغسل التي نقلت عن جمع كبير من الأصحاب صحيحة عند علماء السنة وبلغت مبلغ التواتر عند بعضهم، وقال علماء السنة بوجوب غسل الرجلين مستدلين بالأحاديث الصحيحة المتعلقة بالغسل.

عندما قارنا أحاديث الغسل بأحاديث المسح رأينا أن أحاديث الغسل قد رويت عن جمع كبير من الأصحاب وتلققتها الأمة بالقبول والصحة سنداً ومنتناً. وعلى ذلك فيترجح لدى الباحث أن أحاديث الغسل أصح من أحاديث المسح.

وردت الأحاديث التي تفيد أن النبي صلى الله عليه وسلم مسح على قدميه عن عشرة من الصحابة، ولكن سبعة منهم رويها أن النبي صلى الله عليه وسلم غسل قدميه في الوضوء أيضاً. والأحاديث الثلاثة الأخرى المتعلقة بالمسح نقلت عن رفاع بن رافع وأوس بن أوس الثقفي وعن تميم بن غزية الانصاري؛ أما حديث أوس فهو متعلق بالمسح على النعلين وليس على القدمين، وأما حديث رفاع فغير واضح فيه هل عطف الأرجل على الأيدي أم على الرأس، وأما رواية تميم فإنه رأي النبي بمسح على لحيته ورجليه. نعم إن الأحاديث الثلاثة المتعلقة بالمسح هي أحاديث صحيحة أو حسنة من حيث الإسناد، ولكنها ليست قطعية الدلالة في المسح، ولو ثبت ذلك لتمكنا من الوصول إلى الترجيح بين الغسل والمسح، ولكن تحذير النبي صلى الله عليه وسلم لرجل ترك موضع

ظُفْرٌ عَلَى قَدَمِهِ قَائِلًا لَهُ: "ارْجِعْ فَأَحْسِنْ وُضُوءَكَ" ولعدم وضوح دلالة الأحاديث على المسح رجحنا تأويل الغسل في الأحاديث لكونه أصح وأبين، ومن ذلك كله يتضح أن أحاديث الغسل صحيحة وهي تدل على الغسل قطعاً. رجح الشيعة قراءة الجر، ورجح أهل السنة قراءة النصب وفسروا القراءة الأخرى وفقاً لآرائهم، واستطاعوا ان يجدوا في اللغة العربية أدلة كافية دالة على ما ذهبوا إليه.

قراءة النصب والجر قراءة متواترة لذلك يجب قبولهما وإن اختلف في تأويلها. ومع ذلك أئمة من يؤول قراءة النصب أو الجر وفقاً لرأيه بالتعصب لمذهبه، ولذلك كله يجب علينا مراجعة السنة لترجيح القراءة.

وقد اتضح من خلال هذا البحث أن أحاديث الغسل صحيحة، ومما يؤيد هذا الرأي أن مذاهب أهل السنة بأجمعهم وعلى رأسهم أهل الحديث يقولون بوجود غسل الرجلين، وبالتالي فإن أحاديث الغسل التي سيقت دليلاً في المراجع صحيحة. وقد أثبتنا أن بعض الأحاديث المتعلقة بالمسح ليس لديها علاقة بالمسح على الرجلين، وأما الأحاديث الأخرى المتعلقة بالمسح وإن كانت صحيحة أو حسنة الإسناد لكنها لا تدل على المسح دلالة واضحة.

الكلمات المفتاحية: الحديث، المسح، الشرح، أهل السنة والشيعة.

GİRİŞ

İslam Tarihi boyunca Müslümanlar arasında usûl ve furû meselelerinde bazı ihtilaflar meydana gelmiştir. Özellikle Ehl-i sünnet âlimleri ve Şîîler arasında oluşan ihtilaflar, Müslümanları derinden etkilemiştir. Âlimlerin ihtilaf ettiği fikhî konulardan biri de abdestte ayakların yıkanması/mesh edilmesi meselesidir.

Abdestte ayakların yıkanması konusu Mâide suresinin altıncı ayetinde ele alınmaktadır. Ayette geçen ارجلكم lafzı kıraat âlimleri tarafından hem mansûb hem de mecrûr olarak okunmuştur. Her iki kıraate göre ayetin manası ve ifade ettiği hüküm değişmektedir. Kelime mansûb okunduğunda ayetin manası "Ey iman edenler namaza kalktığınız vakit yüzünüzü, dirseklere kadar kollarınızı yıkayın. Ve başınızı mesh edip, topuklarla beraber ayaklarınızı yıkayın." olur. Ehl-i sünnete mensup âlimlerin geneli, hükmü bu kıraate göre belirlemiş; abdestte ayakları yıkamayı farz kabul etmiştir. Mezkûr kelime mecrûr olarak okunduğunda ayaklar, mesh edilmesi gereken başa atfedilecektir. Buna göre de ayetin manası, "Başınızı ve ayaklarınızı topuklara kadar mesh edin." şeklinde olacaktır. Şîî âlimler de bu kıraati esas almış, abdestte ayakları mesh etmenin farz olduğunu iddia etmişlerdir. Hem Ehl-i sünnet hem de Şîa'ya mensup âlimler, kendi görüşlerini destekleyen kıraati benimsemiş, diğer mütevâtir kıraati ise kendi görüşlerine göre yorumlamışlardır. Bu sebeple bu konuda doğru bir hükme varmak için Resûlullah'tan gelen hadislerin incelenmesi zaruret arz etmektedir.

Herhangi bir konuda Kur'an'ın hükmünde ihtilaf varsa Resûlullah'ın sünnetine bakma gerekliliği aşikârdır. Çünkü Kur'an'ı en iyi anlayanın Hz. Peygamber olduğunda şüphe yoktur. Bu açıdan bakıldığında abdest konusunda da Resûlullah'ın uygulaması vazgeçilmez ve bağlayıcı olmaktadır. Hz. Peygamber'in abdest alırken ayaklarını mesh ettiğine dair hadislerin sıhhat araştırması ülkemizde müstakil bir araştırmanın konusu olmamıştır. Mezkûr boşluğu doldurmak

üzere hazırlanan bu makalenin amacı, Hz. Peygamber'in abdest alırken ayaklarını mesh ettiğine dair rivayetlerin sıhhat durumunu ortaya koymaktır.

1. Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili

Kur'ân abdestle ilgili olarak dört azadan bahsetmiştir. Bunlardan yüz ve kolların yıkanması ve başın mesh edilmesi konusunda ittifak vardır. Fakat ayağın hükmü konusunda ihtilaf vardır. Bu ihtilafın temel sebeplerinden biri ayağın hükmünü ele ayet konusunda kıraat farklılığının bulunmasıdır. Nasb kıraati esas alınca ayağın yıkanması gerekirken; cer kıraati esas alınca ayakların mesh edilmesi yeterli olmaktadır. Abdestte ayağın hükmü konusundaki ihtilafın bir diğer sebebi ise, konu hakkındaki farklı rivayetlerdir. Abdestte ayakların yıkanmasına dair hadisler, hemen hemen her hadis kitabında yer almaktadır. Fakat hadis kaynaklarımızda az da olsa abdestte meshin yeterli olduğuna dair rivayetler de vardır. Sonuçta Ehl-i sünnet mensuplarının çoğu nasp kıraatini esas almış, 51 farklı sahâbîden rivayet edilen yıkama rivayetlerini sahih olarak kabul etmiş, hükmü de buna göre belirlemiştir. Şi'ler ise, cer kıraatini esas almış, abdestte ayakları mesh etmenin yeterli olduğu sonucuna varmışlardır.

1.1. İbn Abbas'tan Nakledilen Rivayetler

İbn Mâce'nin "Ebû Bekr b. Ebî Şeybe<İbn Uleyye<Ravh b. Kāsım< Abdullah b. Muhammed b. Akîl< Rubeyyi' bt. Muavvız<İbn Abbâs" tarikiyle naklettiğine göre Rubeyyi' şöyle demiştir: İbn Abbâs bana geldi. Rivayet ettiğim "Resûlullah abdest aldı ve ayaklarını yıkadı." hadisini sordu. Sonra şöyle dedi: "İnsanlar abdest alırken ayaklarını yıkıyorlar, fakat ben Allah'ın kitabında sadece meshi buluyorum." Öncelikle hadisin ravileri hakkındaki cerh-tadil bilgileri incelenecektir

Ebû Bekîr b. Ebî Şeybe (ö. 235/849)²

İbn Uleyye İsmail b. İbrahim b. Muksim el-Esedî (ö.193/808)³

Ahmed b. Hanbel, *ileyhi münteha fi's-sebt*; Yahyâ b. Maîn *sika, me'mun, sadûk, müselleme*; Nesâî, *sika sebt*; lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir. Gunder onun hakkında "Hadis ilminde İbn Uleyye'nin önüne geçecek birini görmedim; hadis ilminde hata etmeyecek iki kişi İbn Uleyye ve Bişir b. Mufaddal'dır."; demiştir.⁴ Halku'l-Kur'ân'ı destekleyen sözler söylese de ömrünün sonlarına doğru bu fikrinden dönmüştür.⁵

¹ İbn Mâce, Tahâre, 56.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l kübrâ*, (Beyrut: ts.) 6, 413; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: 1952), 2, 828; Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed Ebû Hâtim el-Büstî, *es-Sikât*, Nşr. Seyyid Şerefeddin Ahmed, (Beyrut: Dârül-Fikr, 1975), 8, 358; Ebû'l-Haccâc Cemaleddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: 1980), 16, 35; Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, (Beyrut: 1992), 2, 432; Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Beyrut: 1984), 12, 30; A. Mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, (Haleb, 1986), 320.

³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 1, 241; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1, 105.

⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1, 322.

⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1, 241.

Ravh b. Kāsım et-Temîmî⁶ (ö.141/758)

Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtım, Ebû Zur'a⁷ ve Yahyâ b. Maîn⁸ sika; Nesâî, *leyse bihi be's* lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir⁹ Süfyân b. Uyeyne onun hakkında "Yaşlı olmasına rağmen hadis talep edenler içinde Ravh'tan daha hafızını görmedim." demiştir.¹⁰ İbn Hibbân *es-Sikat'*ında zikretmiştir.¹¹

Abdullah b. Muhammed b. Akîl Ebû Muhammed (ö.140/757)¹²

Buhârî *el-Edebü'lmufred'*de Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır.¹³ Hz. Ali'nin kızı Zeynep'in oğludur. Enes b. Mâlik, Cabir Abdullah, Abdullah b. Ömer ve diğer bazı sahâbîlerden rivayetleri vardır. Ahmed b. Hanbel,¹⁴ *muhtecun bih*; Ebû Hâtım *leyyinü'l-hadis*; İclî,¹⁵ sika ve *leyyinül hadis* lafzıyla ta'dil etmişlerdir. Süfyân b. Uyeyne hıfz durumunu beğenmediği için hafızasında sorun var;¹⁶ İbn Huzeyme, "Hafızasının zayıflığından dolayı onun hadisleriyle ihticâc etmem"; İbn Sa'd, *münkerü'l-hadis*; İbn Maîn, *zaîfü'l-hadis* lafızlarıyla cerh etmişlerdir.¹⁷ İmam Mâlik, Yahyâ b. Said ve İbn Maîn ondan hadis rivayet etmemişlerdir.¹⁸

Rubeyyî' bt. Muavviz (ö.?)¹⁹

Hadisi "an" lafzıyla rivayet eden İbn Uleyye, Ravh b. Kasım ve Abdullah b. Muhammed b. Akîl hakkında kaynaklarda tedlis iddiasına rastlanmadığı için an lafzı semaya delalet eder. Ravh b. Kāsım diğer münekkitler tarafından sika kabul edilse de Nesâî onun hakkında *leyse bihi be's* demiştir. Buna Abdullah b. Muhammed b. Akîl hakkındaki eleştiriler eklenince hadisin senedi için zayıf denilebilir.

⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1, 211; Mizzî, *Tehziibü'l-kemâl*, 9, 252.

⁷ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî el-Bâcî, *et-Ta'dil ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi's-Sahih*, (Beyrut: Dâru'l- Livâ, 1986), 2, 600.

⁸ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Maîn, *Tarihü İbn Maîn*, nşr. Ahmed Muhammed Nur, (Beyrut, 1979), 4, 237.

⁹ İbn Hacer, *Tehziibü't-tehziib*, 3, 257.

¹⁰ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3, 495; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1, 188.

¹¹ İbn Hibbân, *es-Sikat*, 6, 305.

¹² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, nşr. es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.) 5, 183.

¹³ İbn Hacer, *Tehziibü't-tehziib*, 6, 13; Mizzî, *Tehziibü'l-kemâl*, 16, 78.

¹⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Seyer'i a'lâmi'n-nubelâ*, nşr. Şuayb Arnavud, (Beyrut: 1981), 6, 204.

¹⁵ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikat*, nşr. Abdülalim Abdülazim Bestevî, (Medine: 1985), 2, 57.

¹⁶ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5, 153.

¹⁷ Abdullah b. Adiy b. Abdullah b. Muhammed Ebû Muhammed, *el Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, nşr. Yahya Muhtar, (Beyrut: 1988), 4, 127.

¹⁸ Zehebî, *Siyer*, 6, 204.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l kübrâ*, 8, 447; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l- ashâb*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992), 4, 1837; Mizzî, *Tehziibü'l-kemâl*, 35, 173; Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Askalânî, *el- İsbâbe, fi temyizi's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412, 7, 642.

Nevevî'ye göre İbn Abbas'ın ayeti mecrûr okuması sened açısından sahih kabul edilse dahi ayakları mesh etmenin yeterli olduğuna delalet etmez. Çünkü İbn Abbâs, abdestte ayakları yıkamanın gerekliliğini Hz. Peygamber'den mervî uygulamadan çıkarmış olabilir.²⁰

Ayrıca İbn Abbâs'tan mervî Mâide suresindeki âyeti üstün okuyarak yıkamaya atfettiğine dair rivayetler de vardır.²¹ İbn Abbâs'tan mervî bu rivayeti Atâ'dan gelen “İbn Abbâs abdest alırken ayaklarını mesh ederdi” rivayetine uygun değildir diyerek reddetmek doğru değildir.²² Çünkü mezkûr rivayet çıplak ayağa meshle ilgili değil, mestler üzerine meshle ilgilidir.²³ Ayrıca Atâ, İkrime'nin (ö. 105/723) naklettiği İbn Abbâs, mestler üzerine mesh etmezdi görüşünü “İbn Abbâs'ı mestler üzerine mesh ederken gördüm.” diyerek reddetmiştir.²⁴ Ayrıca Ahmed el-Advî bu rivayetin daha sahih rivayetlere muhalefeti sebebiyle münker olduğunu iddia etmiştir.²⁵

Başta Buhârî olmak üzere muteber hadis kitaplarındaki rivayetlere göre İbn Abbâs, bir avuç su alıp sağ ayağını yıkayınca kadar azar azar döktü, bir avuç su daha alıp sol ayağını aynı şekilde yıkadı. Sonra “Resûlullah'ı böyle abdest alırken gördüm.” dedi hadisinin ravisidir.²⁶ Buna göre mezkûr rivayet, bu hadis ve İbn Abbas'ın mestler üzerine mesh ettiğine dair rivayet ile nasb kıraatini tercih ettiğine yönelik rivayetler ile çelişki arz etmektedir. Bundan ötürü isnâd açısından zayıf olan bu rivayet daha sahih rivayetlere muhalif olması sebebiyle metin yönüyle de zayıftır.

1.2. Rifâa b. Râfi'den Nakledilen Rivayetler

İbn Mâce'nin “Muhammed b. Yahyâ<Haccâc<Hemmâm<İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha<Ali b. Yahyâ b. Hallâd<Babası Yahya b. Hallâd<Amcası Rifâa b. Râfi” senediyle naklettiğine göre Rifâa b. Râfi' Resûlullah'ın yanında otururken Resûlullah şöyle buyurmuştur. “Allah'ın emrettiği gibi güzelce abdest alınmadıkça namaz tamam olmaz. (Abdest alan kişi) Yüzünü ve kollarını dirsekleriyle beraber yıkar, başını ve ayaklarını topuklarına kadar mesh eder.”²⁷ Hadis Tahâvî tarafından da aynı senedle benzer lafızlarla rivayet edilmiştir.²⁸

²⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri en-Nevevî, *el-Mecmû'*, nşr. Muhammed Necib Mutî, (Riyad: 2003), 1, 452.

²¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 72.

²² İbn Abbâs'ın nasb kıraatini Atâ'dan gelen mezkûr rivayete uymuyor diyerek reddeden araştırma için bkz. Ayşe Ulye Özek, *Mâide suresi 6. âyeti bağlamında ayağa mesh meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 110.

²³ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Musannef*, (Cidde: Dârü'l-Kible, 2006), 2, 256.

²⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2, 270. İbn Abbâs'ın mestler üzerine meshin vakit tayini ile ilgili rivayet için bkz. Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 84.

²⁵ Safâü'd-Davvî Ahmed el-Advî, *İhdâü'd-dîbâce şerhü süneni İbn Mâce*, (Bahreyn, Mektebetu Dârü'l-Yakin, 2001), 248.

²⁶ Buhârî, *Vudû'*, 103; Nesâî, *Tahâre*, 84; Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 53; İbn Mâce, *Tahâre*, 54. İbn Abbas'tan mervî yıkama hadislerinin sahih olduğunu beyan eden araştırma için bkz. Serdar Murat Gürses, *Kütüb-i sittedeki abdest ve çıplak ayağa meshle ilgili hadislerin değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. 2009)

²⁷ İbn Mâce, *Tahâre*, 57.

²⁸ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1, 35.

Muhammed b. Yahyâ (ö.253/867)

Müslim, Ebu Dâvûd, Tirmizî, Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ebu Hâtim,²⁹ *sâlihü'l hadis*; Mizzî, *sadûk*;³⁰ İbn Hacer,³¹ *sadûk*; Zehebî,³² *sika* lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir.³³ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.³⁴

Haccâc b. Minhâl (ö.217/832)

Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ahmed b. Hanbel,³⁵ Iclî,³⁶ Nesâî,³⁷ İbn Hacer *sika*; İbn Kâni', *sika me'mun fellâs*,³⁸ İbn Sa'd,³⁹ çok hadis rivayet eden *sika*; Ebû Hâtim, *sika ve ma era bihi be's*; ifadeleriyle ta'dil etmişlerdir.⁴⁰ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁴¹

Hemmâm b. Yahyâ (ö.164/780)⁴²

Ahmed b. Hanbel, *bütün hocalarından yaptığı rivayetlerinde sebt*; Ebû Hâtim, *sika*; Yahyâ b. Said 'Şube'nin hadislerine ulaşamayan varsa Hemmam'a gitsin.' lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir.⁴³ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.

İshak b. Abdullah b. Ebî Talha (ö.134/751)⁴⁴

Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ebû Zur'a, Ebû Hâtim, İbn Maîn,⁴⁵ Iclî⁴⁶ *sika*;⁴⁷ lafızıyla ta'dil etmişlerdir. İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir.⁴⁸

²⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8, 124.

³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26, 623.

³¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 512.

³² Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübi's-sitte*, nşr. Muhammed Avvâme, (Cidde, 1992), 2, 229.

³³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 9, 454.

³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9, 106.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 2, 182.

³⁶ Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1, 286.

³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 5, 459.

³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 2, 182.

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7, 301.

⁴⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3, 167.

⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8, 202.

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7, 282; Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 8, 237; Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 204; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9, 108; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 586; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30, 302; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, XI, 60.

⁴³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1, 201.

⁴⁴ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 1, 393; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 2, 444.

⁴⁵ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, *Tarihü esmai's-sikât*, nşr. Subhî es-Sâmeraî, (Beyrut: 1984), 1, 35.

⁴⁶ Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1, 219.

⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2, 226.

⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4, 23.

Ali b. Yahyâ b. Hallâd (ö.129/746)⁴⁹

Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Maîn,⁵⁰ Nesâî ve Dârakutnî *sika* lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir. İbn Hibbân *es-Sikat*'ında zikretmiştir.⁵¹

Yahyâ b. Hallâd (ö.?)⁵²

Müslim'in haricindeki bütün *Kütüb-i sitte* müellifleri bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır.⁵³ Amcası Rifâa b. Rafî'den rivayetleri vardır. İbn Hibbân *es-Sikat*'ında zikretmiştir.⁵⁴

Rifâa b. Râfi⁵⁵

Hadisi "an" lafzıyla aktaran Ali b. Yahya b. Hallâd ve Yahya b. Hallâd hakkında kaynaklarda tedlis iddiasına rastlanmadığı için an lafzı semaya delalet eder. Yahya b. Hallâd'ın ölüm tarihi kesin olarak bilinmese de amcası Rifâa'dan hadis rivayet etmesi müsellemler bir durum olduğu için hadis muttasıldır. Muhammed b. Yahyâ münekkitler tarafından sadûk kabul edildiği için bu hadise sened yönüyle hasen diyebiliriz.

Hadisin Nesâî, Dârimî, Darakutnî, Taberânî, rivayetinde ise, Resûlullah namaz kılan kişiye namazını abdestinden dolayı iade etmesini emretmiş, fakat bu durumun sebebini açıkça zikretmemiştir.⁵⁶ Hz. Peygamber'in abdest sebebiyle namaz iade ettirmesi genellikle ayakların tam yıkanmaması sebebiyle olduğu için mezkûr rivayette de aynı durum söz konusu olabilir. Ayrıca ayette olduğu gibi rivayette de "ورجليه إلى الكعبين" ifadesinin yıkamayı emreden yüz ve kollara mı yoksa meshi ifade eden başa mı atfedileceği net değildir. Arap dili kaidelerine göre rivayetdeki ayaklar, mesh edilen başa atfedileceği gibi yıkanan eller üzerine de atfedilebilir. Rivayette ayaklara bir sınırlama getirilmiştir. Buna göre ayakların temizliği (yıkama veya mesh) *ka'b* aşık kemiğine kadar yapılmalıdır. Aşık ise ayağın üst tarafında bulunan iki şiş kemiğin ismidir Meshin aşık kemiklerini kapsayacak şekilde yapılması ayağını mesh edenlerce de uygulanan bir durum değildir. Sonuçta bu hadiste atfın nereye yapıldığı net değildir. Yani ayet üzerinde yapılan atıf tartışmasının bir benzeri bu hadis için de söz konusudur.

⁴⁹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 6, 300; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6, 208, Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 21, 73; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7, 345.

⁵⁰ İbn Maîn, *Tarihü İbn Maîn*; 1, 144.

⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sikat*, 7, 205.

⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l kübrâ*, 5, 72; Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 8, 269; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9, 139; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 31, 294; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 59; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 12, 417.

⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 21, 294.

⁵⁴ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 8, 237; İclî, *Ma'rifetü's-sikat*, 2, 334; İbn Hibbân, *es-Sikat*, 5, 519; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30, 302.

⁵⁵ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 3, 319; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3, 492; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9, 203; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2, 486.

⁵⁶ Nesâî, *et-Tatbîk*, 77; Ebû Dâvûd, *Salât*, 146; Dârimî, *Salât*, 79; Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *Sünen*, nşr. Abdullah Haşim Yemânî, (Medine: 1996) 1, 95; V Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb *et-Taberânî, el-Mu'cemü'l Kebîr*, nşr. Hamdi b. Abdulmecid, (Beyrut: Mektebetü'l Ulûm, 1983), 5, 37.

1.3. Evs Bin Ebû Evs es-Sekaff' den Nakledilen Rivayetler

Ebu Dâvûd'un "Müsedded ve Abbâd b. Mûsâ<Huşeym<Ya'lâ b. Atâ<Babası Abbâd<Evs b. Ebû Evs" tarikiyle nakline göre "Resûlullah abdest almış, A-ayakkabıları ve ayakları üzerine mesh etmiştir."⁵⁷

Müsedded b. Müserhed (ö.228/842)⁵⁸

Buhârî, Tirmizî, Ebu Dâvûd, Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Yahyâ b. Maîn, Iclî,⁵⁹Nesâî *sika* lafızıyla ta'dîl etmişlerdir. Ebû Hâtim Müsedded'in Kattân > Ubeydullah b. Ömer tarikiyle rivayetleri hakkında "*Dînâr gibidir. Sanki Hz. Peygamber'i dinliyormuşçasına sahihtir.*"⁶⁰ demiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁶¹

Abbâd b. Mûsâ Ebû Muhammed el-Anbâvî(ö. 230/844)⁶²

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ebû Zur'a,⁶³ *sika*; İbn Maîn,⁶⁴ *leyse bihî be's* lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir. İbn Hibbân *sikat*'ında zikretmiştir.⁶⁵

Huşeym b. Beşîr (ö.183/799)⁶⁶

Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî el-Kuraşî (ö.120/738)⁶⁷

Buhârî dışında bütün *Kütüb-i sitte* müellifleri bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır.⁶⁸ Ahmed b. Hanbel'in yanında Ya'la' zikredilince onu hayırla yâd etmiştir. Ebû Hâtim *sadûk*; Yahyâ b. Maîn,⁶⁹ Nesâî ve İbn Sa'd *sika*; lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir⁷⁰. İbn Hibbân *es-Sikat*'ında zikretmiştir.⁷¹

Atâ el-Âmirî et-Tâifî (ö.?)

Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr b. el-As gibi sahâbîlerden rivayetleri vardır. Buhârî *el-Edeb*'inde onun hadislerini kaydetmiş, Ebu Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına

⁵⁷ Ebû Dâvûd, Tahâre, 160.

⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 8, 72; Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 272; Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2, 758; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27, 443; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2, 421; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10, 98.

⁵⁹ Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 272.

⁶⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2, 421.

⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9, 200.

⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l kübrâ*, 7, 353.

⁶³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6, 87.

⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14, 163.

⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8, 436.

⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 8, 242; Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 334; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9, 115; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30, 372; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*; 11, 53.

⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 8, 415.

⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11, 354.

⁶⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9, 302.

⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11, 354.

⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 652.

almışlardır.⁷² İbn Ebû Hâtım Atâ'yı zikretmiş, hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır.⁷³ İbn Hacer⁷⁴ *makbul* lafzıyla tevsik etmiştir. İbn Hıbbân *es-Sikât*"nda zikretmiştir.⁷⁵ Zehebî, oğlundan başka râvisi olmadığı için meçhul olduğunu söylemiştir.⁷⁶

Evs b. Ebî Evs⁷⁷

Hadisi an lafzıyla rivayet eden Huşeym, Ya'lâ ve babası hakkında kaynaklarda tedlîs iddiasına rastlanmadığı için an lafzı semaya delalet eder. Hadisin râvilerinden Abbâd, İbn Maîn tarafından leyse bihî be's, Atâ el-Âmirî ise İbn Hacer tarafından makbul olarak vasıflandırıldığı için hadis sened yönüyle hasendir.

Hadisi Ahmed b. Hanbel, Taberânî ve İbn Ebî Şeybe, "Vekî' <Şerîk < Ya'lâ b. Atâ < Evs b. Ebî Evs es-Sakafî < Babası" tarikiyle nakletmişlerdir. Rivayetin bu senedi munkatı'dır. Çünkü Ya'lâ b. Atâ, Evs b. Evs'ten hadis işitmemiştir. Senedden Ya'lâ'nın babası Atâ düşmüştür. Bu üç tarikte de "*Nalınları üzerine mesh etti*" lafzından sonra Evs b. Evs'e ayakkabılarını çıkarmayacak mısın diye sorulmuş, o da Resûlullah'ın yaptığıının aynısını yapıyorum demiştir.⁷⁸

Rivayette geçen "*ayakkabıları ve ayakları üzerine meshetti*" bölümünü bazı âlimler, çoraba mesh şeklinde anlamışlardır. Bu durumda hadis, bir mahallin içindeki şey zikredilip, mahallin kendisi kastedilmiş olması kabilinden mecâz-ı mürseldir.⁷⁹ İbn Kesîr ise rivayeti ayaklarında mesh olduğu halde ayaklarına mesh etti şeklinde tevil etmiştir.⁸⁰

Bazı âlimlere göre ise bu hadis, abdestli iken alınan nafîle abdest hakkındadır. Beyhakî'ye göre "*ayakkabı üzerine mesh etti*" cümlesi "*ayakları ayakkabı içinde iken yıkadı*" manasındadır. Zira Arapçada

⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 20, 132.

⁷³ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 6, 463; İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6, 339.

⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 392.

⁷⁵ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 5, 202.

⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed Muavvâd, (Beyrut: 1995), 3, 78.

⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5, 511; İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2, 303; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1, 143.

⁷⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 14, 234; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb Arnavud, (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1999), 26, 91; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 1, 222.

⁷⁹ İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğni fi fikhi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, (Beyrut: 1405), I, 296; Halil Ahmed es-Seharenfûrî, *Bezlu'l-Mechûd*, nşr. Muhammed Zekeriyâ b. Yahyâ, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1, 39; Muhammed b. Muhammed Hattâb es-Subkî, *el-Menhelü'l-azbü'lmevrûd*, (Beyrut: ts.), 1, 130.

⁸⁰ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1992), 2, 96; Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin el-Kâsimî, *Tefsirü'l-Kâsimî (Mehasinü't-Te'vil)*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, (Kahire: 1957), 5, 107.

mesh kelimesi yıkama manasına da gelir.⁸¹ Hadis Aynî'ye göre ise mensûhtur.⁸² Bu hadis Ebu Dâvûd şarihlerinden Azîmâbâdî'ye göre hem seneden hem de metnen muzdariptir.⁸³

Hadisin rivayetleri arasında farklılıklar da vardır. Abbâd rivayetinde “Hz. Peygamberi böyle yaparken gördüm.” ifadesi vardır. Müsedded tarikinde ise rivayetin mürsel olma ihtimalini ortaya çıkaran “Resûlullah böyle yaptı.” ifadesi mevcuttur.⁸⁴ Bir de bu hadîsin metninde ızdırıp vardır. Hüşeym'in rivayetinde Evs, “Resûlullah'ı abdest alıp ayakkabı ve ayaklarına mesh ederken gördüm” dediği halde, Hammâd b. Seleme'nin rivayetinde Evs, Babasını abdest alırken ayakkabılarına mesh ederken görmüş ve “Sen ayakkabılarının üzerine mesh mi ediyorsun?” diye sormuştur. Babası da “Ben Resûlullah'ı ayakkabılarının üzerine mesh ederken gördüm” demiştir.⁸⁵ Sonuçta hadiste ayağın mı yoksa ayakkabının mı mesh edildiği net değildir. Diğer tarikler de göz önünde bulundurulduğunda rivayetin ayakkabılar üzerine mesh konusunda olduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Hz. Osman'dan Nakledilen Rivayetler

İbn Ebî Şeybe'nin “Muhammed b. Bişr<Saîd b. Ebî Arûbe<Katâde<Müslim b. Yesâr<Humrân<Hz. Osman” tarikiyle rivayet ettiği hadiste Hz. Osman Hz. Peygamber'den gördüğü gibi abdest almış, ayakları üzerine mesh etmiştir.⁸⁶

Muhammed b. Bişr (203/818)

Yahyâ b. Maîn,⁸⁷ Nesâî,⁸⁸ sika; İbn Sa'd,⁸⁹ çok hadis rivayet eden sika; Ebû Dâvûd, “Kûfeliler içinde en iyi hadis hafızı”; Osman b. Ebî Şeybe, “Kitabından rivayet ettiğinde sika sebt” lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir.⁹⁰ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁹¹

Saîd b. Ebî Arûbe (156-157)

Hadis münekkitleri Saîd b. Ebî Arûbe'yi, ihtilattan önce birinci derece tadil lafızlarıyla sika kabul etmişlerdir.⁹²

⁸¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 73.

⁸² Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 2, 240.

⁸³ Ebû Tayyib Muhammed Şemsülhak Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, (Beyrut: 1968), 1, 191.

⁸⁴ Sehâranfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 2, 38.

⁸⁵ Subkî, *el-Menhel*, 1, 142.

⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1, 255.

⁸⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7, 210.

⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9, 64.

⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül kübrâ*, 6, 394.

⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9, 64.

⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 441.

⁹² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4, 65-66; Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir*, 3, 504; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 11, 5; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4, 56.

Katâde b. Diâme (ö.117/735)⁹³

Said b. Müseyyeb “*Irak bölgesinden Katâde’den daha hafızı gelmedi*”; Ahmed b. Hanbel, müfessir, hafız; Süfyân es-Sevri, ‘*Onun gibisi yok*.⁹⁴ lafızlarıyla ta’dil etmişlerdir. İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmiştir.⁹⁵ Müdellis bir râvi olarak maruftur. İbn Maîn Katâde’nin Said b. Cubeyr ve Mucâhid’ten hadis dinlemediğini belirtmiş ve onlardan rivayetini müdelles olarak kabul etmiştir.⁹⁶

Müslim b. Yesâr (ö. 100-101)

Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ahmed b. Hanbel, İclî, *sika* lafzıyla ta’dil etmiştir. Yahya b. Saîd el-Kattân’a göre Katâde, Müslim b. Yesâr’dan hadis dinlememiştir. Katâde ile Müslim arasında Ya’lâ b. Hukeym vardır.⁹⁷

Humrân b. Ebân (ö.75/694)⁹⁸

Hiz. Osman’ın azatlısı olan Humrân, Hiz. Ebû Bekir ve Ömer’i görmüş; Hiz. Osman ve Muaviye gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, zaman zaman Hiz. Osman’a müezzinlik yapmıştır.⁹⁹ Hiz. Osman, sırrını Abdurrahman b. Avf’a açan Humrân’ı Kûfe’ye sürmüştür.¹⁰⁰ İbn Hibbân *es-Sikât*’ında zikretmiştir.¹⁰¹ İbn Sa’d, ‘*Basralıların onun hadisleriyle ihticâc ettiklerini görmedim*.’ demiş; fakat Zehebî, İbn Sa’d’tan menkul bilgiyi verdikten sonra onu *sika* ve *nebîl* lafızlarıyla ta’dil etmiştir.¹⁰²

Katâde, Müslim b. Yesâr’dan hadis dinlememiştir. Onun ile Müslim b. Yesâr arasında Ya’lâ b. Hukeym vardır. Seneden Ya’lâ düştüğü için rivayet seneden munkatı’dır.

Aynı hadisin Bezzâr tarihinde ise Hiz. Osman ayaklarını mesh ederek abdest almış, sonra gülmüştür. Neden güldüğü sorulduğunda ise, “*Hiz. Peygamber’i benim aldığım gibi abdest alırken gördüm*.” demiştir. Hadis, Muhammed b. el-Müsennâ< İbn Ebî Adiyî kanalıyla Saîd b. Ebî Arûbe’den nakledilmiştir. Senedin diğer kısmı İbn Ebî Şeybe tarihiyle aynıdır.¹⁰³ Ahmed b. Hanbel tarihinde ise hadis Ahmed b. Hanbel’e Muhammed b. Ca’fer< Saîd b. Ebî Arûbe kanalıyla gelmiştir.¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel Hiz. Osman’ın bu gülme rivayetini, Humrân<Ma’bed el-Cühenî<Avf el-A’râbî<İshak b. Yusuf

⁹³ Buhârî, *et-Târîhü’l-kebîr*, 7, 186.

⁹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 7, 133.

⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 5, 321.

⁹⁶ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1, 122.

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 27, 554; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 10, 127.

⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhü’l-kebîr*, 3, 80; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 3, 265.

⁹⁹ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nubelâ*, 4,122; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 3, 21.

¹⁰⁰ İbn Sa’d *et-Tabakâtü’l kübrâ*, 7, 148; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 7, 301.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4, 179.

¹⁰² Zehebî, *Zikrû esmâi men tukullime fihi ve huve mûsikün*, nşr. Muhammed Şekûr, (Beyrut: Mektebetü’l-Menâr, 1986), 1, 72.

¹⁰³ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *Müsned*, nşr. Ali b. Nâfi eş-Şuhûd, (Beyrut: ts.), 1, 93.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1, 474.

tarikiyle de vermiştir. Fakat bu tarihte ayakların mesh edilmesi zikredilmemiştir.¹⁰⁵ Yahya b. Saîd el-Kattân'a göre Katâde'nin Müslim b. Yesâr'dan rivayetleri olmadığı için Katâde rivayetleri munkatı'dır.

Hadisin bir diğer tariki ise Ahmed b. Hanbel "İbnü'l-Eşca'î<Babası Abdullah b. Abdurrahmân el-Eşca'î<Süfyân (es-Sevrî) <Sâlim Ebu'n-Nadr< Busr b. Saîd< Hz. Osman" şeklindedir.

Ebû Ubeyde b. Ubeydullah b. Ubeydurrahman el-Eşca'î (?)

Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel bu râvinin hadislerini kitaplarına almıştır. İbn Hıbbân *Sikât*'ında ismini Abbâd olarak zikretmiştir.¹⁰⁶

Ubeydullah b. Ubeydurrahman el-Eşca'î (ö. 182/799)

Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Süfyân es-Sevrî'nin en sika öğrencilerindedir.¹⁰⁷

Süfyân es-Sevrî¹⁰⁸

Sâlim b. Ebî Umeyye el-Kuraşî Ebu'n-Nadr (ö. 129/747)

Ahmed b. Hanbel, İclî, Nesâî tarafından sika lafızlarıyla ta'dîl edilmiştir.¹⁰⁹

Ahmed b. Hanbel'in Hz. Osman > Humrân > Busr b. Saîd tarikiyle verdiği bu hadis sened yönüyle sahihtir. Fakat hadiste geçen *mekâid* lafzı aynı şekilde yıkama rivayetlerinde de geçmektedir. Hem yıkama hem de mesh rivayetlerinin sahâbe râvileri de aynı olduğuna göre her iki rivayetin de me'hazi aynıdır denilebilir. Şu halde Hz. Osman abdest alırken ayaklarını yıkamış, râvilerin büyük çoğunluğu olayı bu şekilde nakletmişlerdir. Bir kısım râviler ise bu durumu *ayaklarını mesh etti* lafzıyla nakletmişlerdir.

1.5. Ebû Mâlik El-Eş'arî'den Nakledilen Rivayetler

Hadis Taberânî tarafından "Ali b. Abdilazîz<Affân b. Müslim<Ebân b. Yezîd <Katâde<Şehr b. Huveşib<Abdurrahman b. Ğanem<Ebû Mâlik el-Eş'arî" tarikiyle nakledilmiştir. Rivayete göre Ebû Mâlik etrafındakilere Hz. Peygamber'in namazını öğretmek için abdest alıp, namaz kılmıştır. Abdest alırken ayaklarını mesh etmiştir.¹¹⁰

Ali b. Abdilazîz (ö. 286)

Hadis rivayeti için para aldığı gerekçesiyle Nesâî tarafından eleştirilmiştir. Dârekutnî, *sika, me'mûn*; Ebû Hâtim, *sadûk* lafızlarıyla ta'dîl etmiştir.¹¹¹

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1, 486.

¹⁰⁶ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 8, 434; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 34, 59.

¹⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5, 324; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 7, 150; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19, 108.

¹⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4,222; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 11, 154.

¹⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 10, 127; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1, 384.

¹¹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3, 280.

¹¹¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-hüffâz*, 2, 147.

Affân b. Müslim¹¹²

Ebân b. Yezîd (ö. 160)

Iclî, İbn Hibbân Sikât'ında zikretmiştir.¹¹³ Hakkında bazı eleştiriler olsa da genellikle güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir.¹¹⁴

Şehr b. Huveyşib (ö. 112)

Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn tarafından ta'dîl edilse de Dârekutnî ve Beyhakî tarafından zayıf kabul edilmiştir. İrsâl ve teferrüdleriyle maruftur.¹¹⁵

Abdurrahmân b. Ğanem (ö. 78)

Şahâbî olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır.¹¹⁶

Hadisin senedinde Şerh b. Huveyşib gibi teferrüdleriyle maruf bir râvi olduğu için hadis seneden zayıftır denebilir.

Taberânî aynı rivayeti İshak b. İbrahim > Abdurrezzâk > Ma'mer > Katâde > Şehr b. Huveyşib > Abdurrahmân b. Ğanem > Ebû Mâlik el-Eş'arî kanalıyla da rivayet etmiştir.¹¹⁷ Fakat bu hadiste Ebû Musa abdest alırken ayaklarını yıkamıştır. Hadisin senedinin aslı aynı olduğuna göre me'hazı aynıdır. Bu yorumu destekleyen bir diğer delil ise iki rivayetin ayakları yıkama veya mesh etme dışındaki lafızların hemen hemen aynı olmasıdır. Sonuçta aslı aynı olan senedle bize ulaşan bu iki rivayet manen birbirisiyle çelişmektedir. Buna göre seneden zayıf olan rivayet, metin yönüyle de zayıftır.

1.6. Abdullah b. Zeyd'den Nakledilen Rivayetler

Dârekutnî ve İbn Ebî Şeybe'nin "Süfyân b. Uyeyne<Amr b Yahyâ<Babası (Yahyâ b. Umâre)<Abdullah b. Zeyd" tarikiyle nakline göre Abdullah b. Zeyd, Hz. Peygamber'in abdestini tarif etmiş, ayaklarını mesh etmiştir.¹¹⁸

Süfyân b. Uyeyne¹¹⁹

Amr b. Yahyâ Ebû Hasan el-Mâzinî (ö.130/747)

Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Sa'd, çok hadis rivayet eden sika râvi;¹²⁰ İbn Maîn, *la be'se bih, sâlih*; Ebû Hâtim, *sâlih* ve *sika*;¹²¹ Dârakutnî, Nesâî

¹¹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8, 522; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 20, 169.

¹¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6, 68; Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 199.

¹¹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 2, 24; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2, 88.

¹¹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 12, 585; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4, 326.

¹¹⁶ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 5, 247; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5, 274; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 17, 339.

¹¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 3, 280.

¹¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1, 8; Dârekutnî, *Sünen*, 1, 82.

¹¹⁹ Süfyân b. Uyeyne (ö.198) bkz. Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 4, 94; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4, 225; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5, 497; Iclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1, 417; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6, 403; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4, 104.

¹²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 8, 104.

¹²¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6, 269.

sika lafızlarıyla tadil etmişlerdir.¹²² İbn Hıbbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹²³ İbn Adiy, *Duafâ* isimli eserinde zikretmiş fakat cerh edici bir ibare kullanmadan “Az hadis rivayet etmiş, İmam Mâlik, Süfyân, Şu'be gibi âlimler bu râviden hadis rivayet etmişlerdir ve mezkûr İmamların bu râviden hadis rivayet etmelerinde bir beis yoktur.” (la be'se bih) demiştir¹²⁴

Yahyâ b. Umâre b. Ebî Hasen el-Mâzinî (?)¹²⁵

Sened açısından sahîh olan rivayet, metin açısından zayıftır. Çünkü hadisi mesh etti şeklinde rivayet eden Dârekutnî aynı rivayeti yıkadı şeklinde de vermiştir.¹²⁶ Ayrıca başta Buhârî ve Müslim olmak üzere muteber hadis kitaplarında rivayet aynı senedle “yıkadı” şeklindedir.¹²⁷

1.7. Temîm b. Ğaziyye el-Ensârî'den Nakledilen Rivayetler

Taberânî'nin “Harun b. Mellûl el-Masrî (ö. 285/898)<Abdullah b. Yezîd el-Kuraşî (ö. 213/829)<Saîd b. Ebî Eyyûb (ö. 161/778)< Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel (ö. 100/718)<Abbâd b. Temîm (?)<Temîm b. Ğaziyye el-Ensârî” tarikiyle naklettiği hadis göre Temîm, Hz. Peygamber'i sakalları ve ayaklarını mesh ederken görmüştür.¹²⁸ Rivayet aynı sened ve benzer lafızlarla İbn Huzeyme tarafından da rivayet edilmiştir.¹²⁹ Albânî'ye göre İbn Huzeyme'nin hadisi Saîd b. Eyyûb'tan naklettiği Ebû'z-Zübeyr dışındaki bütün ravileri sikadır.

Harun b. Mellûl el-Masrî (ö. 285/898)¹³⁰

Abdullah b. Yezîd el-Kuraşî (ö. 213/829)

Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı bu ravinin hadislerini kitaplarına almıştır. Nesâî, Ebû Ya'lâ sika lafzıyla tadil etmiştir.¹³¹

Saîd b. Eyyûb (ö. 161/829)

Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı bu ravinin hadislerini kitaplarına almıştır. Nesâî, İbn Maîn, sika; Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim lâ be'se bih lafzıyla tadil etmiştir.¹³²

¹²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzi'b*, 8, 104.

¹²³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 215.

¹²⁴ İbn Adiy, *el-Kâmil*, 5, 139.

¹²⁵ Buhârî, *et-Târi'ü'l-kebir*, 8, 295; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9, 175; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5, 522; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 22, 295; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzi'b*, 11, 277.

¹²⁶ Dârekutnî, *Sünen*, 1, 81.

¹²⁷ Buhârî, *Vudû*, 135-140; Müslim, *Tahâre*, 7.

¹²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 2, 60.

¹²⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, nşr. Mustafa A'zamî, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1970), 1, 101.

¹³⁰ İbn Nasiruddîn Şemseddîn Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysî, *Tevzi'ü'l-müştebih*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 8, 154; İbn Hacer, *Tabsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, 1, 1316.

¹³¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 1, 323.

¹³² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 10, 342.

Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel¹³³

Abbâd b. Temîm¹³⁴

Hadisi an lafzıyla rivayet eden Muhammed b. Abdurrahman ve Abbâd b. Temîm hakkında tedlîs iddiasına rastlanmadığı için hadis muttasıldır. Hadisin ravilerinin tamamı müekkitler tarafından sika olarak kabul edildiği hadis isnâd yönüyle sahihtir.

Rivayete göre Temîm, Resûlullah'ı abdest aldığı anda sakal ve ayaklarını mesh ederken görmüştür. Hadis ilk bakışta ayağa meshi çağırır da Resûlullah'ın ayak ve yüzünü yıkadıktan sonra sakal ve ayaklarına mesh etmiş olması da bir ihtimaldir.

1.8. Hz. Ali'den Nakledilen Rivayetler

Ahmed b. Hanbel'in "Muhammed b. Ubeyd b. Ebu Umeyye<Muhtâr<Ebû Matar<Hz. Ali" tarikiyle nakline göre Hz. Ali'ye "Bize Resûlullah'ın abdestini gösterir misin?" denilince abdest almış, ayaklarını üç defa mesh etmiştir.¹³⁵ وَمَسَحَ رَأْسَهُ وَاجِدَةً فَقَالَ دَاخِلُيْمَا مِنَ الْوَجْهِ وَخَارِجُيْمَا مِنَ الرَّأْسِ وَرَجُلَيْهِ إِلَى الْكُعْبَيْنِ ثَلَاثًا

Muhammed b. Ubeyd b. Ebu Umeyye (ö. 204/820)¹³⁶

Muhtâr b. Nâfi' (?)

İbn Ebû Hâtim, Buhârî ve İbn Hibbân *münkerü'l-hadis* lafzıyla cerh etmiştir.¹³⁷

Ebû Matar el-Basrî el-Cühenî (ö.?)

İbn Ebû Hâtim, meçhul bir râvi olduğunu söylemiştir. Hafs b. Gıyâs bu râvinin hadislerini terk etmiştir.¹³⁸

Hadis sened açısından Ebû Matar ve Muhtâr b. Nâfi' sebebiyle zayıftır.

Ahmed b. Hanbel'in "İshâk b. İsmail > Süfyân > İbn Abdihayr (Müseyyeb b. Abdihayr el-Hemdânî)¹³⁹ > Babası¹⁴⁰ > Hz. Ali" tarikiyle naklettiği bir rivayete göre Hz. Ali, abdest almış, ayaklarına mesh etmiştir.¹⁴¹ Hadis sened açısından sahihtir. Fakat Ahmed b. Hanbel bu hadisten hemen önce aynı senedle Hz. Ali'nin ayaklarını yıkadığına dair bir hadis nakletmiştir.

Nezzâl'a göre Hz. Ali öğle namazını kılmış, sonra insanlara öğüt vermek üzere oturmuştur. Abdest almak istemiş, yüzünü ellerini başını ve ayaklarını mesh ederek şöyle demiştir: "Abdesti olanın

¹³³ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir*, 1, 145; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7, 321; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 364.

¹³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5, 79.

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2, 459.

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6, 397; Zehebî, *Tezkirâtü'l-huffâz*, 1, 243; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26, 54.

¹³⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 8, 312; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, nşr. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 3, 110, Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27, 323.

¹³⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9, 445.

¹³⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8, 293; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27, 588; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7, 497.

¹⁴⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6, 37; İcli, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 70; İbn Hibbân, *Sikat*, 5, 127; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1, 189.

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2, 295.

abdesti budur.”¹⁴² Bu rivayette Hz. Ali ayaklarına mesh etmiş, fakat meshin sebebini kendisi açıklamıştır.

Hz. Ali'den meshle ilgili bir diğer nakil ise onun “*Din akla göre olsaydı ayakların altını mesh etmek üstünü mesh etmekten daha doğru olurdu. Fakat ben Resûlullah'ı ayaklarının üstüne mesh ederken gördüm*” sözüdür.¹⁴³ Rivayeti sika râviler “*Din akla göre olsaydı mestlerin altını mesh etmek üstünü mesh etmekten daha doğru olurdu.*” şeklinde aktarmışlardır.¹⁴⁴

Görüldüğü gibi Hz. Ali'den ayakların meshine dair dört rivayet nakledilmiştir. Bunlardan bir tanesi isnâd açısından zayıftır. İkincisinin isnâdı sahihtir. Fakat Ahmed b. Hanbel bu hadisten hemen önce aynı senedle Hz. Ali'nin ayaklarını yıkadığına dair bir hadis nakletmiştir. Her iki rivayetin senedinin aslı aynı olduğuna göre iki rivayetinde me'hazi aynıdır. Şuayb Arnavud'a göre de bu iki hadis aynı olaydan bahsetmektedir. Bu sebeple bu rivayet içerdiği çelişki sebebiyle ihticâc için elverişli değildir. Ayağı mesh konusunda Hz. Ali'den nakledilen üçüncü rivayet ise ilk dönem kaynaklarında “*Ayağını mesh etti*” lafzıyla değil “*Mestleri üzerine mesh etti*” şeklinde nakledilmiştir. Mesh konusunda Hz. Ali'den gelen son rivayette ise Hz. Ali ayağını mesh etmesinin sebebini abdestli kişinin abdesti şeklinde açıklamıştır.

1.9. İbn Ömer'den Nakledilen Rivayetler

Tahâvî'nin “İbn Ebî Dâvûd<Ahmed b. Hüseyin<İbn Ebî Fudeyk< İbn Ebî Zi'b<Nâfi'<İbn Ömer” tarikiyle nakline göre İbn Ömer abdest alırken nalinleri (sandalet) ayağındaysa elleriyle ayaklarının üstünü mesh eder “*Hz. Peygamber'i böyle yaparken gördüm.*” derdi.¹⁴⁵ Beyhakî'nin rivayetine göre de İbn Ömer, Hz. Peygamber'in Sebti nalinlerini giydiğini ve üzerine mesh ettiğini görmüştür.¹⁴⁶ Görüldüğü gibi bu rivayet ayakların mesh edilmesi gerektiğine delalet etmemektedir. Çünkü İbn Ömer ayaklarını yıkadıktan sonra kurulama kastıyla ayaklarını mesh etme ihtimali vardır. Beyhakî'ye göre de eğer bu rivayet sahihse yıkadıktan sonra ayaklarını mesh etti manasındadır.¹⁴⁷ Bu yorumu Nâfi'nin “*İbn Ömer abdest alırken ayaklarını iyice yıkayıp ayak ve el parmaklarını hilallerdi.*” şeklindeki rivayeti teyit etmektedir.¹⁴⁸ Ayrıca bu hadis Buhârî, Müslim gibi muteber kaynaklarda “*Ayakları üzerine mesh ederken gördüm.*” şeklinde değil, “*Ayağında ayakkabıları varken abdest alırken gördüm*”¹⁴⁹ şeklindedir. Buhârî bu

¹⁴² Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1. 3.

¹⁴³ Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 35; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1, 436.

¹⁴⁴ Bu rivayet ilk dönem kaynaklarında meshleri üzerine mesh etti şeklindedir. Bkz. Ebû Dâvûd, Tahâre, 6r.

¹⁴⁵ Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 35.

¹⁴⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1, 430.

¹⁴⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1, 430.

¹⁴⁸ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, *el Mûsânef*, nşr: Habîbü'r-rahman el Azâmî, (Beirut: 1983), I, 24.

¹⁴⁹ Buhârî, *Vudû'*, 30. Müslim, Hac, 5.

hadisi Ayakkabıları giyiliyken ayakları yıkama, ayakkabı (sandelet) üzerine mesh etmeme başlığı altında zikretmiştir.

1.10. Enes'ten Nakledilen Rivayetler

Beyhakî'nin “Muhammed b. Abdullah el-Hâfız ve Muhammed b. Mûsâ b. el-Fadl<Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yakub<Yahya b. Ebî Tâlib<Abdulvahhâb b. Atâ< Humejd<Mûsâ b. Enes(?)”tarikiyle nakline göre Haccâc insanlara hutbe irad etmiş ve şöyle demiştir. “Yüzlerinizi ve ayaklarınızı yıkayın bu sizi Cennete yaklaştırır.” Bu sözü duyan Enes etrafındakilere şöyle demiştir. “Allah doğru söyledi Haccâc ise yalan. Başınızı ve topuklarla birlikte ayaklarınızı mesh edin.”¹⁵⁰

Muhammed b. Abdullah el-Hâfız en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015) (*el-Müstedrek* sahibi)

Muhammed b. Musa b. el-Fadl Ebû Saîd es-Sayrafî (ö. 421/1030)

Abdulğani el-Bağdâdî tarafından *sika* lafzıyla ta'dil edilmiştir. Beyhakî'nin hocalarındandır.¹⁵¹

Muhammed b. Yakub b. Yusuf Ebû'l-Abbâs (ö. 346)

Yazdığı hadisleri tanımadığı kişilere sattığı için eleştirilmiştir. Hâkim, *sika* lafzıyla ta'dil etmiştir.¹⁵²

Yahya b. Ebî Talib (ö.?)

İbn Hıbbân *Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁵³ Ebû Hâtim, *mahalluhû sîdk* lafzıyla ta'dil etmiştir.¹⁵⁴

Abdulvehhâb b. Atâ (ö. 204/820)

İbn Maîn, *leyse bihi be's*; *yükteb hadîsuhu*, Buhârî, *leyse bi'l-kavî* lafızlarıyla ta'dil etmişlerdir.¹⁵⁵

Humejd b. Ebî Humejd et-Tavîl (ö. 143/761)

Mûsâ b. Enes(?)¹⁵⁶

Enes b. Mâlik'ten 12 hadis işitmiştir. Ondan yaptığı diğer rivayetler, müdellestir. Ebû Hâtim, *sika la be'se bih*; İclî *sika* lafızlarıyla ta'dil etmiştir. İbn Hıbbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁵⁷

Hadis, Humejd b. Ebî Humejd, Abdulvehhâb b. Atâ ve Yahya b. Ebî Talib sebebiyle sened açısından zayıftır. Enes ayağında tırnak büyüklüğünde kuru yer bırakarak abdest alan kişiye Resûlullah'ın “Dön abdestini yeniden al” rivayetinin de ravidir.¹⁵⁸ Enes'in ayağını mesh ettiğinde

¹⁵⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1, 71.

¹⁵¹ Muhammed b. Abdulğani el-Bağdâdî, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*, nşr. Kemal Yusuf Hût, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408), I, 110.

¹⁵² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 15, 458.

¹⁵³ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 9, 270;

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9, 134.

¹⁵⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6, 72; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 7, 133; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 18, 509.

¹⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 7, 279; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2, 303; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 5, 401; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 29, 230.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, III, 35; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 4, 148.

¹⁵⁸ Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 66.

ıslatarak mesh ettiğine dair rivayetler de vardır.¹⁵⁹ Beyhakî'ye göre Enes, ayakların yıkanmasını reddetmemiştir. Enes'e göre âyet mecrûr okunmalı, uygulama sebebiyle ayaklar yıkanmalıdır.¹⁶⁰ Ayrıca İmam Nevevî'ye göre Enes'ten gelen mesh hadislerinin hiç biri sahih değildir.¹⁶¹

Suyûtî'nin Beyhakî ve Ebû Nuaym'a nispet ederek, senedsiz bir şekilde Urve b. Zübeyr'den naklettiği bir rivayete göre Cebrâîl, abdesti öğretmek için Hz. Peygamber'e gelmiştir. Abdest alırken ayakları üzerine mesh etmiştir.¹⁶² Muhammed Yusuf Sâlih eş-Şâmî (ö. 942/1536) ise aynı rivayeti yine Beyhakî ve Ebû Nuaym'a nispet ederek ayaklarını yıkadı şeklinde vermiştir.¹⁶³

İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gābe*'de Ebû Cubeyr'den nakline göre Hz. Peygamber abdest almış, ayaklarını mesh etmiştir.¹⁶⁴ Fakat rivayeti İsfahânî ve Tahâvî senedli bir şekilde ayaklarını yıkadı şeklinde nakledilmiştir.¹⁶⁵

Çıplak ayağa meshle ilgili toplamda 17 hadis incelenmiştir. Bunlardan iki tanesi senedsiz olarak nakledilmişken; 3 tanesi munkatı'dır. Dört hadis isnâd açısından zayıftır. İki hadis isnâd açısından hasenken; altı hadis ise sahihtir. Sahih olan altı rivayetten Hz. Osman, Hz. Ali ve İbn Ömer'den nakledilen hadislerin doğrudan ayağa meshe delalet etmediği sonucuna varılmıştır. İsnadı sahih olan Temîm b. Gaziyye'den nakledilen hadiste ise Temîm, Hz. Peygamber'i ayağı ve sakallarını mesh ederken gördüğünü ifade etmiştir. İsnâd açısından hasen olan iki rivayet ise Rifâa b. Râfi' ve Evs b. Ebî Evs'ten nakledilmiştir. Evs rivayetinde ayağa mı yoksa ayakkabıya mı mesh yapıldığı net değildir. Rifâa rivayetinde ise atfın yıkanması gereken ele mi yoksa mesh edilmesi gereken başa mı yapıldığı şüphelidir.

2. Abdest Ayetinin Yıkama veya Meshe Delaleti

Abdestte ayakların yıkanması konusu Mâide suresinin altıncı ayetinde ele alınmaktadır. Ayette geçen *ارجلكم* lafzı hem mansûb hem de mecrûr olarak okunmuştur. Her iki kıraate göre ayetin manası ve ifade ettiği hüküm değişmektedir. Bu durum Şiiler ve Ehl-i sünnet arasında tartışma yaratan konulardan biridir.

¹⁵⁹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 1, 19.

¹⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1, 339.

¹⁶¹ Nevevi, *Mecmu'*, 1, 450.

¹⁶² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 158.

¹⁶³ Muhammed Yusuf Sâlih, *Sübülü'l-Hedyi ve'r-Raşâd*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 2, 296.

¹⁶⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gābe fi Ma'rifeti's-Sahābe*, nşr. Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: 1994), 6, 45.

¹⁶⁵ Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 51; Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Ma'rifü's-sahābe*, nşr. Adil b. Yusuf Gazâlî, (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998), 5, 2852.

Ayetteki *رجلكم* lafzını, Nâfi (ö. 970/689), İbn Âmir (ö. 118/736), Hafs (ö. 180/796), Kisâî (ö. 189/805) ve Yakub (ö. 205/820) mansûb okuyarak¹⁶⁶ kelimeyi yıkanması gereken azalara atfetmiştir. Şu halde ayetin manası şöyle olur. “Ey iman edenler namaza kalktığınız vakit yüzünüzü, dirseklere kadar kollarınızı ve başınızı mesh edip, topuklarla beraber ayaklarınızı yıkayınız.” Bu kıraat Abdullah İbn Mes'ud ve Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilmiştir.¹⁶⁷ Urve, Atâ, Hasan İkrime, Mucâhit, Mukâtil b. Süleyman, Zührî, Nehâî ve Dehhâk gibi âlimler bu kıraate uymuşlardır.¹⁶⁸ İbn Kesîr (ö. 120/737), Ebu Amr (ö. 134/770), Hamza (ö. 156/722) ve Ebu Bekr (ö. 189/805) kıraatinde aynı kelime mecrûr olarak okunur. Bu takdirde ayetin manası şöyle olur. “Başınızı ve ayaklarınızı mesh edin.” Alkame, Ebu Ca'fer, Hasan-ı Basrî ve İkrime esre kıraatine uyan âlimlerdir.¹⁶⁹ Hasan-ı Basrî ve A'meş b. Süleyman'dan şâz olarak ötre kıraati de vardır.¹⁷⁰ Taberî ise her iki kıraati birleştirerek anlamı daha geniş olan kıraati tercih etmiş, nasb kıraatini ayaklara su dökmek, cer kıraatini ise ayakların her tarafını su ile mesh etmek şeklinde anlamıştır. O, bu yorumuyla iki kıraatın ihtiva ettiği anlamı, tek hükümde birleştirmiştir.¹⁷¹

Âyet hakkındaki kıraat farklılıklarını bu şekilde verdikten sonra ayeti mansûb ve mecrûr okuyanların delilleri üzerinde durabiliriz. Ayeti mansûb okuyanların önemli delillerinden biri Hz. Ali'den mervî rivayettir. Rivayete göre Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin, Mâide suresindeki abdest ayetini “*erculiküm*” şeklinde mecrûr olarak okumuşlardır. Bu kıraati işiten Hz. Ali “*ercülekülüm*” kelimesini mansûb okuyarak düzeltilmiş ve ayette takdim tehir olduğunu ifade etmiştir.¹⁷² Kur'an'ı en iyi bilenlerden olan Hz. Ali'nin değişik okunan bir kelimeyi hemen fark ederek düzeltmesi gerçekten dikkat çekici bir durum olup, nasb kıraatının tutarlı olduğuna önemli bir delildir.

Nasb kıraatini tercih edenlere göre âyetin son bölümünde yer alan *الي الكعبين* ile âyet kayıtlanmış, bu kayıt ile yıkamaya bir sınır getirilmiştir. Mesh için bir sınır getirilemeyeceğinden ayakların yıkanması daha doğrudur.¹⁷³ Ayette yıkanması emredilen kolların kayıtlı olarak zikredilmesi bu

¹⁶⁶ Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavî, *Envaru't- Tenzil ve Esraru't- Te'vil*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l- İlmiye, 2003), 1, 117.

¹⁶⁷ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Mûsânef*, 1, 20

¹⁶⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l- Kur'âni'l- azîm*, 2, 96.

¹⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l- Kur'âni'l- azîm*, 2, 97.

¹⁷⁰ Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Beyrut: 1987), 3, 73.

¹⁷¹ Taberî'nin Şia'nın anladığı şekilde meshe cevaz vermediği konusunda detaylı bilgi için bkz. Abdulmecit Okçu, “Taberî Tefsirinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 19, (2003), 231.

¹⁷² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsir bi'l-Me'sur*, nşr. Ahmed Muhammed Harrâd, (Dimeşk: 1987), 3, 28.

¹⁷³ Beydavî Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't- tenzil ve esraru't- te'vil*, (Beyrut: Daru'l- Kütübi'l- İlmiye, 2003), 1, 117. Ehl-i sünnete göre ka'b, insanın ayağının sağ ve sol tarafındaki belirgin şekildeki çıkıntıdır. Şia'ya göre ise ayağın üst kısmındaki yuvarlak kemiktir. Ka'b hakkında Ehl-i sünnet ve Şia'n görüşlerinin kıyası için bkz. Kocabaş, Savaş, “Ka'b Kelimesinin İslâm Hukukundaki Kullanımı ve Abdest Âyetindeki Anlamı”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 24, (2014) 371-392.

durumu güçlendiren bir başka delildir. Sonuçta ayakların mukayyed olarak zikredilen kollara atfedilmesi gayri mukayyed olan başa atfedilmesinden daha doğrudur.¹⁷⁴ Teyemmüm ayetinde de mesh edilecek yerler mutlak olarak zikredilmiş, yıkanması gereken azalar ise kayıtlı olarak zikredilmiştir. Bu durum da ayakların yıkanması için önemli bir karinedir.¹⁷⁵

Zeydi dövdüm, Amr'ın başına vurdum, Halid'i ziyaret ettim ve Bekir'in omzuna örneğinden de anlaşılacağı gibi dövülmesi gereken Amr ve Bekir mukayyed olarak zikredilmiştir. Bu kayıtlar atıfta karışıklığı ortadan kaldıracak karineler olduğu için Bekr kelimesinin Amr üzerine atfı caizdir. Bu durumun Kur'an'da örneği vardır. “Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır.” (Tevbe, 9/ 3) âyetinde Resûl kelimesinin Müşriklere atfını engelleyici harici bir karine olduğu için Resûl kelimesinin lafzatullaha atfı vâcibdir. Abdest ayetinde de mezkûr karineden dolayı ayakların kollar üzerine atfı gerekir.¹⁷⁶

Mansûb kıraati tercih edenlere göre yıkama ve mesh fiilleri birbirlerine yakın fiiller olduğu için (her iki fiilde de azaya dokunma vardır) bu fiillerin birbirlerine atfı doğrudur. متقلدا سيفاً و رمحاً \ علفتها تبنا و ماء باردا “Kılıç ve mızrak kuşandı, hayvanı saman ve soğuk su ile besledim.” Görüldüğü gibi örneklerde mızrak kuşanılan kılıca, soğuk su ise beslemek için verilen samana atfedilmiştir.¹⁷⁷ Ayrıca bu lafız temessehtü li salât örneğinde olduğu gibi müşterek bir lafız olup Araplar tarafından yıkama manasında kullanılabilir.¹⁷⁸

Ayetin nasb kıraatine göre “Ercülüküm” lafzı “vucûheküm” lafzına atfedilmiştir. “Vemsehû” cümlesi ise fasıladır. İki cümle arasında fasıla girmesi ise Arap dilinde caizdir. Kur'ân-ı Kerim'de bu konunun örnekleri de vardır.¹⁷⁹ والمُحَصَّنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحَصَّنَاتُ مِنَ الْمُحَصَّنَاتِ

“Bu gün size temiz ve hoş şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da size helâldir.” (Mâide, 5/ 5) âyetteki “muhsenat” kelimesi yakınındaki حل لهم la değil ondan önceki حل لكم le alakalı olarak yukarıdaki الطيبات üzerine atıftır. Dolayısıyla matuf ile matufun aleyh arasında fasıla girmiş demektir.¹⁸⁰ Şu halde

¹⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't te'vil*, (Beirut: 1995), 2, 597.

¹⁷⁵ Dâvûd b. Süleymân, Dâvûd b. Süleyman b. Cercîs el-Âni eş-Şâfi en-Nakşibendî, *er-Red ale'r-Râfidiyye*, nşr. Mecid Fahri, (Şam: ts), 17.

¹⁷⁶ Dâvûd b. Süleyman, *er-Red ale'r-Râfidiyye*, 18.

¹⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1, 72.

¹⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Ku'rân*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 6, 92.

¹⁷⁹ Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Remzi Kaya, “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/ 5, (1993), 257.

¹⁸⁰ Mücteba Uğur, “Kur'ân ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, *İslami Araştırmalar*, 3/2 (Nisan 1989), 20.

Kur'an'da matuf ile matufun aleyh arasına fasıla girebilmektedir. Bu ise bir anlamda ارجلكم lafzının mutlaka رؤسكم üzerine atfedilmesinin kesin bir kaide özelliği taşımadığını dolayısıyla وجوهكم üzerine atfedilmiş olduğunu gösteren güçlü bir delil niteliğindedir. Matuf ile matufun aleyh arasına fasıla girmesi abdestte ayaklar yıkanırken suyun israf edilmemesi için kullanılan bir nükte durumundadır.¹⁸¹ Derveze ise bu durumun sebebinin abdestte tertibe dikkat çekmek ve ayakların en son yıkanması gereken aza olduğunu ifade etmek için olduğu kanaatindedir.¹⁸²

Ayeti nasb kıraatiyle okuyanlara göre “Ercül” kelimesinin “ruûs” kelimesine atfedilmesi doğru değildir. Eğer atfedilecek olsaydı برؤسكم şeklinde harfi cerrin tekrarı gerekirdi. Arap dili açısından رایت رایت رایت şeklinde bir cümle kurmak doğru olmaz. Çünkü bu durumda Hâlid kelimesinin bi Amrin kelimesine mi, yoksa Zeyd kelimesine mi atfedileceği belli değildir.¹⁸³

Nasb kıraatini tercih edenlere göre çıplak ayaklara mesh etmeyi caiz görmek ayetin sonundaki “li yütahiraküm” cümlesinin ifade ettiği temizlik hikmetine kesin olarak aykırıdır.¹⁸⁴ Abdestin hikmeti temizliktir ve bu temizliğin gerçek manada sağlanabilmesi için en fazla kirlenmesi muhtemel organın yıkanması gerekir.¹⁸⁵

Nasb kıraatini tercih edenlere göre âyetteki atıf harfine (و) maiyet demek doğru değildir. (vav maiyyet için olursa âyetin manası başınızla beraber ayaklarınızı mesh edin olur.) Bu harfe maiyet diyebilmek için karine gereklidir. Burada karine olmadığı için bu harf maiyet olamaz. Ayrıca âmil aynı olduğu için bu harf maiyet olarak alınır aynı anda hem ayakların hem de başın meshi gereklidir ki bu muhal bir şeydir.¹⁸⁶ Ayrıca Ehl-i sünnete mensup bütün tefsir ve fıkıh âlimleri buradaki vav harfinin atıf vavı olduğu görüşünde birleşmişlerdir.¹⁸⁷

Âyeti nasb kıraatine uyararak okuyanlara göre âyette cer bil civar söz konusudur. Yani ercülüküm kelimesinin esre okunması bir âmil sebebiyle değil, yanındaki kelimenin kesreli oluşundandır. Tanınmış nahivcilerden Sibeveyh ve Ahfeş, bu durumu caiz görmüşlerdir. Konunun Kur'an'ı Kerimden hayli örneği vardır. Biz bunlardan bir tanesini vermekle yetineceğiz. اني اخاف عليكم عذاب يوم أليم. “Doğrusu ben sizin adınıza elem dolu bir günün azabından korkuyorum.” (Hûd, 11/ 26) âyetinde elim kelimesi azabın sıfatı olduğu halde yevm kelimesinin sıfatı gibi kesre ile okunmuştur.¹⁸⁸

¹⁸¹ Zemahşerî. *Keşşâf*, 1, 597; Beydâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1, 326.

¹⁸² Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, trc. Ahmet Çelen, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 7, 45.

¹⁸³ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî el-Bâcî, *el-Müntekâ şerhü'l-Muvatta'*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1, 280.

¹⁸⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3, 171.

¹⁸⁵ Tâhir bir Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Daru's-Sahnûn, 1997), 4, 129.

¹⁸⁶ Dâvûd b. Süleyman, *er-Red ale'r-Râfidiyye*, 14.

¹⁸⁷ Uğur, “Kur'an ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, 20.

¹⁸⁸ Kâsimî, *Mehâsinü't- te'vîl*, V, 108. Şiirde Cerri bi'l-Civâr'ın örnekleri için bkz. Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, 3, 76.

Ercülüküm kelimesinin mansûb okunması tek başına ayakların yıkanmasına delalet etmese de bazı âlimlere göre Sünnet, Kur'an'ı nesh ederek ayakların yıkanması gerektiğini ortaya koymuştur.¹⁸⁹ Bu durumu Elmalılı nesh olarak görmemiş ayeti mücmel, sünneti ise mübeyyin olarak kabul etmiştir.¹⁹⁰

Ka'b kelimesi Ehl-i sünnete göre ayak kemiklerinde bulunan iki çıkıntıdan ibarettir. Şiîlere göre ise *ka'b*, ayakların üzerindeki yuvarlak kemiktir. Numan b. Beşir'in rivayetine göre Resûlullah "Ya saflarınızı düzeltirsiniz ya da Allah aranızda tefrika koyar." demiştir. Numan şöyle demiştir: Bir de baktım ki insanlar omuzlarını dizlerini ve ökçelerini (*ka'b*) birbirlerine yapıştırmışlar.¹⁹¹ Görüldüğü gibi rivayette *ka'b* kelimesi her ayakta bulunan iki adet çıkıntı için kullanılmıştır. Ayrıca âyette *Ka'b* kelimesinin tesniye olarak gelmesi de bu durumu güçlendiren diğer bir karinedir. Eğer *Ka'b* Şiîlerin kabul ettiği gibi ayağın üzerindeki yuvarlak kemik olsaydı "ilel kiab" şeklinde çoğul gelmesi gerekirdi.¹⁹²

A'meş mecrûr okuyanlar hakkında "Onlar mecrûr okuyorlar fakat ayaklarını yıkıyorlardı." demiştir. Said b. Mansûr'un Abdurrahman b. Leyla'dan yaptığı rivayete göre ashâb arasında ayakların yıkanması konusunda icmâ vardır. Atâ ise Mesh edeni görmedim demiştir.¹⁹³ Tahir b. Aşur ise tabiûn neslinden sonra ayakları yıkama hususunda icmâ vardır¹⁹⁴ diyerek abdestte ayakları yıkamanın farz olduğunu ifade etmektedir.

Mecrûr kıraati tercih edenlere göre İbn Abbas, Enes, İkrime, Şa'bi (ö. 104/722), Ebu Ca'fer (ö. 460/1067) ayakları mesh etmeyi farz kabul etmiştir.¹⁹⁵

Cerr kıraatini tercih edenlere göre *ercülüküm* kelimesi *eydiyeküm* üzerine değil, *ruûsiküm* üzerine atfedilmiştir. Çünkü *eydiyeküm* üzerine atıf yaparsak atıf ile ma'tûfun aleyh arasında konuyla alakası olmayan bir başka cümle girmiş olur ki Araplarca bu durum caiz görülecek bir şey değildir.¹⁹⁶

Ercülüküm lafzını mecrûr okuyanlara göre *ercül* lafzı mansûb okunsa dahi ayetin manası yine ayaklarınızı mesh edin olur. Çünkü ayetteki *ruûsiküm* kelimesinin cümledeki yeri mef'ûldür. Buna göre

¹⁸⁹ Muhammed b. Muslihiddîn Mustafa Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde*, (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1998), 1, 197

¹⁹⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3, 172.

¹⁹¹ Ebû Dâvûd, *Salât*, 622.

¹⁹² el-Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrahim Alauddin, *Lübâbu't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzil*, (Beyrut: 1995), 1, 243.

¹⁹³ Suyûtî, *ed Durrü'l-mensâr*, 4, 212.

¹⁹⁴ Tâhir bir Aşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4,129.

¹⁹⁵ Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî Razi, *Mefâti'hü'l-Gayb*, (Beyrut: 1990), 4, 504. Enes ve İbn Abbâs'ın ayaklarını yıkadıklarına dair rivayetler için bkz. Buhârî, *Vudû'*, 103; Nesâî, *Tahâre*, 84; Nesâî, *Tahâre*, 85; Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 66.

¹⁹⁶ Süleyman Ateş, "Kur'ân ve Sünnetin Işığında Abdestte Ayakları Mesh Etme veya Yıkamanın Hükümü", *İslami Araştırmalar*, 3/4, (1989), 189.

mansûb okunan *ercül* kelimesi *rüûsiküm* kelimesinin lafzı üzerine değil, mahalline atfedilmiştir. Mahalle atıf da Arapçada caiz görülen bir durumdur.¹⁹⁷

Bir cümlede biri yakın diğeri uzak iki âmil olursa yakın âmile atfetmek daha uygundur.¹⁹⁸ Bu kaide gereği bir kişi maiyetinde olan birisine *وبكرا وعمروا وأضرب خالدا وبكرا* derse Zeyd ve Amr'a ikram; Hâlid ve Bekir'i dövmek gerekir. Ben uzağa atıf yapıyorum diyerek Bekir'e ikramda bulunamaz.¹⁹⁹ Yakına atfetmenin daha doğru olduğunu kabul etmekle birlikte her zaman bu durumun caiz olmayacağı görüşündeyiz. Mesela Tevbe suresinin üçüncü ayetindeki *ان الله برئ من المشركين ورسوله* “Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır.” (Tevbe, 9/ 3) *resûlühü* kelimesinin en yakına atıf gerekçesiyle *müşrikîn* lafzına atfı doğru değildir.²⁰⁰

Allah Teâlâ abdestte yüz ve kolların yıkanmasını; baş ve ayakların ise mesh edilmesini emretmiştir. Yıkayınız emrinden sonra iki mef'ûl geldiği gibi mesh ediniz emrinden sonra da iki mef'ûl gelmiştir. Buna göre yüz ve eller yıkanacak, baş ve ayaklar ise mesh edilecektir.²⁰¹

Mecrûr kıraati tercih edenlere göre Arapçada Cerr-i bi'l civar şâzdır. Delil olmaksızın bu duruma gidilemez.²⁰² Dilcilerin ittifakla naklettikleri kurala göre cerr-i bi'l civar atıflarda kullanılmaz.²⁰³

Hafif yıkamaya gasl denmesi lugat için doğru olsa dahi Kur'an'da bu iki kavram farklı manada kullanıldığı için birbirlerinin yerine kullanılması caiz değildir.²⁰⁴ Abdestte yıkanması gerekli olan azaların teyemmümde mesh edilmesi gerekmektedir. Teyemmümde ayakları mesh etmek olmadığına göre abdestte de ayaklar, mesh edilmelidir.²⁰⁵

Ka'b kelimesi ayağın üzerindeki yuvarlak kemiktir. Her ne kadar yıkamayı kast etse de Hasan eş-Şeybânî'de ka'b'ı ayaklar üzerindeki yuvarlak kemik olarak kabul etmektedir.²⁰⁶

Görüldüğü gibi Şîiler cer kıraatini, Sünnîler ise nasb kıraatini kendilerine esas almış; diğer kıraati ise kendi görüşlerine göre yorumlamış, haklılıklarını ortaya koymak için Arap dilinde yeterli

¹⁹⁷ Kutbuddin Râvendî, *Fikhü'l-Kur'ân*, nşr. Mektebetü Ayet'il Marâşî, (Tahran:, 1405), 1, 19.

¹⁹⁸ Ebû Feth Muhammed b. Ali Kirâcîkî, *el-Kavlü'l-mübîn an vucûbi meshi'l-kademeyn*, nşr. Ali Mûsâ Ka'bi, (Tahran: ts.) 24.

¹⁹⁹ Kirâcîkî, *el-Kavlü'l-Mübîn*, 26. Verilen örnek ile ayetin akışı birbirini tutmamaktadır. Ayette yıkanacak azalar kayıtlı bir şekilde zikredilmiş, mesh edilecekler ise mutlak olarak zikredilmiştir. Verilen örneklerin tamamı ise mutlaklıdır.

²⁰⁰ Uğur, “Kur'ân ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, 19.

²⁰¹ Süleyman Ateş, *Kur'ân'ın çağdaş tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2002), 2, 478.

²⁰² Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, IV, 504.

²⁰³ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, IV, 504.

²⁰⁴ Tâhir b. Aşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, IV, 130.

²⁰⁵ Ebü'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik İbn Battal el-Kurtubi, *Şerhü Buhârî*, nşr. Ebû Temim Yasir b. İbrâhim, (Riyad: 2000) 1, 275.

²⁰⁶ Râvendî, *Fikhü'l-Kur'ân*, 1, 22. İmam Muhammed'e göre ka'bın pabuç kayışının hemen yanındaki eklem olduğunu söylense de bu durum bir yanlış anlamasından ibarettir. İmam Muhammed abdest konusunda ka'b ile burayı kastetmemiştir. İhramlı üstü açık pabuç bulamazsa meshlerini ayaklarının eklem yerlerinin altından keser demiştir. Abdestte ise İmam Muhammed'in kastının *ez-Ziyâdat*'ta tefsir ettiği üzere aşık kemikleri olduğunda şüphe yoktur. bkz. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Mebûsât*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414), 1, 9.

delili bulabilmişlerdir. Her iki kıraatte mütevâtir olduğu için her biri müstakil bir ayet olarak kabul edilmelidir. Muhaliflerini ilzam edecek şekilde kıraat farklılığını yorumlamak Arap dili kaidelerine göre mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Arapça kurallarına göre nasb veya cer kıraatini kendi görüşüne göre tevîl edenler mezhep taassubuyla itham edilmiştir. Şu halde kıraatlerden birini tercih etmek ve hükmü buna göre belirlemek için Sünnet'e başvurulması gerekmektedir.

3. Ayakları Yıkamayı İfade Eden Hadisler ve Mezheplerin Bu Konuya Yaklaşımları

Abdeste ayakların yıkanmasına dair hadisler, *Kütüb-i sitte*'de 24, diğer hadis kitaplarında ise 27 farklı sahâbîden olmak üzere toplamda 51 sahâbî tarafından rivayet edilmiştir.²⁰⁷ Bu kadar büyük bir topluluk tarafından rivayet edilen bu hadisler, Ehl-i sünnet âlimleri tarafından sahîh olarak kabul edilmiş, hüküm de bu hadislere göre belirlenmişlerdir.

Hatta bu hadislerin mütevâtir olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konudaki hadisleri mütevâtir kabul eden İslâm âlimlerinin sayısı hiç de az değildir. Tahâvî,²⁰⁸ İbn Humâm²⁰⁹ İbn Hacer²¹⁰ Azîmâbâdî,²¹¹ Subkî,²¹² Mubarekfuri,²¹³ Münâvî,²¹⁴ Sehâvî²¹⁵ bu hadisleri mütevâtir kabul eden âlimlerden birkaçıdır. Fakat buradaki mütevâtirden kasıt, inkârı küfrü gerektiren, zaruri ilim ifade eden gerçek mütevâtir değil, konu ile ilgili bütün hadisleri bir araya getirerek ulaşılan isnâd tevâtürüdür. Ayrıca Şia kaynaklarında da az da olsa ayakların yıkanması gerektiğini ifade eden hadis ve Şîî âlimlerinin sözleri bulunmaktadır.²¹⁶

Hadislerin hangi konuda delil olduklarının tespiti için bâb başlıkları önemli bir karine konumundadır. Bir rivayetle ilgili konulan bâb başlığı, müellifin zikrettiği rivayetle alakalı genel kanaatini ortaya koymaktadır. Bu kanaat bâb başlığında ya kesin bir hüküm olarak, ya da soru kipiyle tereddütler şeklinde dile getirilir. Yahut bir konuyla alakalı gelen rivayetlerin tespitiyle alakalı

²⁰⁷ Abdestte ayakları yıkamayı ifade eden hadislerle ilgili yapılan bir araştırmada doksan hadis değerlendirilmiştir. Bu hadislerden 64 tanesinin sahih, 23 tanesinin hasen, 3 tanesinin ise zayıf olduğu sonucuna varılmıştır. bkz. Gürses, *Kütüb-i sittedeki abdest ve çıplak ayağa meshle ilgili hadislerin değerlendirilmesi*, 165-169.

²⁰⁸ Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 31.

²⁰⁹ Kemalettin b. Muhammed b. Abdurrahman es-Sivâsî, *et-Tahrîr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3, 7.

²¹⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: 1958), 1, 320.

²¹¹ Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 1, 172.

²¹² Subkî, *el-Menhelü'l-azbû'l-mevrûd*, 2, 12.

²¹³ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, (Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, ts), 1, 153.

²¹⁴ Zeynüddîn Muhammed Abdür-rauf b. Tâcîlârifin b. Ali Münâvî, *Fezû'l-kadîr Şerhü'l-Câmiî's-sâğîr*, nşr. Hamdi ed-Demirdaş, (Mekke: 1998), 1, 146.

²¹⁵ Ebü'l-Feyz Muhammed b. Abdilkebir b. Muhammed el-Kettânî el-Hasenî, *Nazmü'l mütenâsir min'el-ehâdisi'l-mütevâtir*, (Beyrut: 1987), 37.

²¹⁶ Ebü Ca'fer et-Tûsî, *Tehzîbü'l-Ahkâm*, nşr. (Tahrân: Dârü'l Kütübî'l İslâmiyye, 1365), 1, 99; 1, 107; A. Mlf., *el-İstibsâr*, (Tahrân: Dârü'l Kütübî'l İslâmiyye, 1390), 3, 35; I, 97-99; el-Âmilî, *el-Vesâil*, (Tahrân: Müessesetü Âli Beyt 1409); 1, 74; Kuleynî, *el-Kâfi*, (Tahrân: Dârü'l Kütübî'l İslâmiyye 1365), 1, 36.

olabilir.²¹⁷ Muhaddisler ayakların yıkanması ile ilgili *Abdestte ayaklar yıkanır mesh edilmez*,²¹⁸ *Topuklara kadar ayakların yıkanması*,²¹⁹ *Ayakların yıkanması*,²²⁰ *Ayakların ellerle yıkanması*²²¹ gibi görüşlerini net bir şekilde ortaya koyan ifadeler kullanmışlardır.

Ayakları yıkamanın abdestin farzlarından olduğu noktasında icmâ eden Hanefiler, çıplak ayaklara meshin caiz olduğunu ifade eden hadislerin yorumlanması noktasında ise iki gruba ayrılmışlardır. Tahâvî, Şeyhzâde(ö. 950/1543) ve Tehânevî (ö. 1392/1974) bu konuda neshin olduğunu savunmuşlardır.²²² Diğer Hanefilere göre yıkamaya delalet eden rivâyetlerin hem kemiyet açısından fazla olması hem de sahih olmaları meshin caiz olmadığını göstergesidir.²²³ Şâfiîlere göre Hz. Peygamber'in abdest alırken ayaklarını sürekli yıkaması, ayaklar üzerine meshin Peygamber efendimizden sahih bir şekilde rivâyet edilmemiş olması ve bizzat peygamberimizin abdest alırken ayakları yıkamayı emretmesi abdestte ayakların yıkanmasının farz olduğunun delilleridir.²²⁴ Abdestte ayakların yıkanması hususunda ittifak halinde olan Mâlikiler, Mâide suresinin beşinci ayetindeki *erciliküm* lafzının yorumlanması noktasında ihtilaf etmişlerdir. İbn Arabî ve Mâzirî gibi bir kısım ulemaya göre mezkûr kelimenin mecrûr olarak okunması mestler üzerine meshe haml olunur.²²⁵ Eğer mest söz konusu değilse o zaman nasb kıraati ile amel edilerek ayakların yıkanması gerekir.²²⁶ Diğer bir kısım Mâliki âlimlerine göre ise *erciliküm* lafzı mansûb okunur. Dolayısıyla abdestte ayakların yıkanması gerekir. Ayetin mecrûr olarak okunması ise cerri civar sebebiyledir.²²⁷

Ehl-i sünnet mensupları arasında konuyla alakalı farklı görüşleri olanlar da vardır. Şa'bî, İkrime, Katâde gibi cer kıraatini benimseyenler hakkında A'meş "Onlar mecrûr okuyorlar fakat ayakların yıkıyorlardı," demiştir.²²⁸ Hasan'ı Basrî ve Taberî'ye göre kişi gâsl ile mesh arasında muhayyerdir denilse de Alûsî'ye göre bu görüş onlara atılan bir iftiradır. Ona göre muhayyerlik fikrini ortaya atan meşhur Taberî değil; Muhammed b. Cerîr b. Rustem eş-Şîî'dir.²²⁹ Taberî'nin tefsirinde muhayyerlikle alakalı net bir ifadenin olmaması²³⁰ ve ayakların yıkamayan kişiye Resûlullah'ın "Dön abdestini iyi al"

²¹⁷ Mustafa Ertürk, *Hadis çözümlenmeleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2004), 105.

²¹⁸ Buhâri, *Vudû'*, 123.

²¹⁹ Buhâri, *Vudû'*, 125.

²²⁰ Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 58.

²²¹ Nesâî, *Tahâre*, 90.

²²² Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, 1, 35.Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde*, 1, 197; Tehânevî, *İ'lâu's-sünne*, 1, 55.

²²³ Cassas, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2, 480.

²²⁴ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1, 447; İbn Şeddâd, *Delâilü'l-ahkâm*, 1, 119;

²²⁵ Karafî, *ez-Zehîra*, 1, 261

²²⁶ İbn Arabî, *Ahkâm'ül-Kur'ân*, 2, 122.

²²⁷ Karâfî, *ez-Zehîra*, 1, 262.

²²⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3, 30.

²²⁹ Alûsû, *Rûhü'l-meânî*, III, 78.

²³⁰ Taberî'nin görüşünün detayları hakkında Okçu, "Taberî Tefsirinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", 220-248.

hadisinin Hasan'ı Basrî'den mervî olması bu konuda Alûsî'yi destekler mahiyettedir. İbn Rüşd, "Cehennemde yanacak topuklara yazık." hadisinden hareketle ayakları yıkama fikrine ulaşamayacağı kanaatindedir. Fakat o, ayakları yıkamanın temizlik açısından daha doğru olduğu için ayakları yıkamayı vâcib olarak görür. Cerri civârı caiz görmeyen Razî ise sonuç olarak şöyle demektedir: Abdestte ayakları yıkama birçok hadiste farz kabul edildiği ve yıkama fiili meshi içerdiğinden dolayı ayaklar ihtiyaten yıkanmalıdır.²³¹ Cemaliddin Kâsimî, ayakları yıkamayı farzda ziyâdelik ve farzın hududunu genişletmek şeklinde yorumlamıştır.²³² Ülkemizde de bazı araştırmacılar meshin caiz olduğu sonucuna varmışlardır.²³³

SONUÇ

Hem Ehl-i sünnet hem de Şîf âlimleri Mâide suresindeki abdest ayetini kendi görüşlerine göre yorumlamış, kendi haklılıklarını ortaya koyan bazı gramer kaideleri öne sürmüşlerdir. Fakat Ehl-i sünnet âlimlerinin öne sürdüğü abdest ayetinde ayakların "topuklara kadar" şeklinde mukayyed olarak zikredilmesi atıf halinde oluşabilecek karışıklığı ortadan kaldırmaktadır. Şîflerin dediği gibi ayak üzerindeki şiş bölgeye aşık kemiği demek meseleyi çözmemektedir. Zira Numan'ın rivayetine göre Hz. Peygamber döneminde ka'b ayak üzerindeki yuvarlak kemik manasında değil; aşık kemiği manasında kullanılmıştır. Ayrıca her iki grubun delillerinin de Arap dili açısından doğru olduğu varsayılsa dahi hakem olarak sünnete başvurulması zarureti ortaya çıkmaktadır.

Resûlullah'ın abdest alırken ayaklarını yıkadığı veya mesh ettiğine dair rivayetler birbirleriyle karşılaştırıldığında yıkama rivayetlerinin hem kemiyet açısından daha fazla hem de daha sahih²³⁴ olduğu görülür. Hz. Peygamber'in ayaklarını mesh ettiğine dair hadis rivayet eden 10 sahâbîden yedi tanesi Hz. Peygamber'in ayaklarını yıkadığına dair de hadisler nakletmiştir. Hz. Peygamber'in ayaklarını mesh ettiğine dair kalan üç rivayetin sahâbe râvileri Rifâa b. Râfi', Evs b. Ebî Evs es-Sakaffî ve Temîm b. Ğaziyye el-Ensârî'dir. Evs b. Ebî Evs rivayeti ayağa meshle ilgili değil, ayakkabıya meshle ilgilidir. Rifâa rivayetinde ayette olduğu gibi atfın nereye yapıldığı net değildir. Temîm ise Hz. Peygamber'i abdest alırken sakalları ve ayaklarını mesh ederken görmüştür. İsnâd açısından hasen ve sahih olan bu rivayetlerde meshin kastedildiğini net bir şekilde ortaya konulabilirse, hem meshin hem de yıkamanın caiz olduğu sonucuna varılabilir. Fakat biz Resûlullah'ın ayağında tırnak büyüklüğünde bir kısmı yıkamadan abdest alan kişiye "Dön abdestini güzel bir şekilde al"²³⁵ diyerek uyarılmasından ve

²³¹ Razi, *Mefâtilü'l-gayb*, IV, 504

²³² Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl*, VI, 92.

²³³ Ateş, "Kur'an ve Sünnetin ışığında abdestte ayakları mesh etme veya yıkamanın hükmü", 189-193; Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, (Ankara: Okulu, 2009), 309-334; Özek, *Mâide suresi 6. âyeti bağlamında ayağa mesh meselesi*. 167-169.

²³⁴ Gürses, *Kütüb-i sittedeki abdest ve çıplak ayağa meshle ilgili hadislerin değerlendirilmesi*, 176.

²³⁵ Müslim, *Tahâre*, 10; Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 66.

yukardaki hadislerde meshin net bir şekilde ifade edilmemesinden ötürü ayakları yıkama fikrinin daha doğru olduğu sonucuna ulaştık.

Genel bir hükme varma gayesiyle konumuzla alakalı hadislere bakıldığında yıkama hadislerinin daha sahih olduğu net bir şekilde görülür. Başta hadisçiler olmak üzere Ehl-i sünnete mensup bütün mezheplerin ayakların yıkanması gerektiğini savunmaları da bu fikri destekler mahiyettedir. Sonuç olarak kaynaklarda sahih olarak değerlendirilen ve delil olarak kullanıldığı anlaşılan yıkama hadisleri sahihtir. Mesh konusunda rivayet edilen hadislerden bir kısmının ayağa meshle ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Çıplak ayağa meshle ilgili olup, sened yönüyle istinbât için uygun olan mesh hadisleri ise meshe doğrudan delalet etmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî. *el Mûsânef*. Nşr. Habîbürrahman el Azâmî. 11 Cilt. Beyrut: 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Nşr. Şuayb Arnavud. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Ahmed el-Advî, Safâü'd-Davvî Ahmed el-Advî. *İhdâü'd-dîbâce şerhü süneni İbn Mâce*. Nşr. Mektebetü Dâri'l-Yakin, 5 Cilt. Bahreyn: 2001.
- Alûsî, Şihabuddin Seyyid Mahmud Ebu'l Fadl Âlusî. *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. 15 Cilt. Beyrut: 1987.
- Ateş, Süleyman. "Kur'an ve Sünnetin ışığında abdestte ayakları mesh etme veya yıkamanın hükmü", *İslami Araştırmalar*. 3/4, (1989): 188-193.
- Aynî, Bedreddîn. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebû Tayyib Muhammed Şemsülhak Azîmâbâdî. *Avnü'l-Ma'bûd şerhu süneni Ebî Dâvûd*. Nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 14 Cilt. Beyrut: 1968.
- Bâcî, Süleyman b. Halef. *et-Ta'dil ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi's-Sahîh*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Livâ, 1986.
- Beydâvî, Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavî. *Envaru't- tenzîl ve esraru't- te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l- İlmiye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Muhammed Abdulkadir. 11 Cilt. Beyrut: 1994.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Basrî, Müsned. Nşr. Ali b. Nâfi eş-Şuhûd. 14 Cilt. Beyrut: ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *et-Târihü'l-kebîr*. Nşr. es-Seyyid Hâşim en-Nedvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Dârekutnî, Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *Sünen*. Nşr. Abdullah Haşim Yemânî. 4 Cilt. Medine: 1996.
- Ebû Nuaym el-İsbahânî. *Ma'rifü's-sahâbe*. Nşr. Adil b. Yusuf Ğazâlî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998.
- Ertürk, Mustafa. *Hadis çözümleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2004.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İbn Adıyy, Abdullah b. Adiy b. Abdullah b. Muhammed Ebû Muhammed, *el Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*. Nşr. Yahya Muhtar. 7 Cilt. Beyrut: 1988.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *Musannef*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible, 2006.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: 1952.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebü'l-Fadl el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Beyrut, 1984.
- İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*. Nşr. Muhammed Avvâme. Haleb: 1986.
- İbn Hacer, *el- İsbâbe fi temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412.
- İbn Hacer, *Tabkâtü'l-müdekkisîn*, Amman: 1983.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim el-Büstî, *es-Sikât*. Nşr. Seyyid Şerefeddin Ahmed. 9 Cilt. Beyrut: Dârül-Fikr, 1975.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Sahîh*. Nşr. Mustafa A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünen*, Nşr. Şuayb Arnavud. Beyrut: Dâru Risâleti'l-Âlemiyye, 2001.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Maîn, *Tarihü İbn Maîn*. Nşr. Ahmed Muhammed Nur. 4 Cilt. Beyrut: 1979.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: ts.
- İbn Şahin, Ömer b. Ahmed Ebû Hafs el-Vâiz. *Tarihü esmai's-sikât*. Nşr. Subhî es-Sâmeraî. Beyrut: 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*. Nşr. Abdullah el-Kâdî. 4 Cilt: Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Nşr. Adil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: 1994.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. *Ma'rifeti's-sikât*. Nşr. Abdülalim Abdülazim Bestevî. 2 Cilt. Medine: 1985.
- Kaya, Remzi. "Kiraat açısından abdest âyeti". *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5. (1993): 257.
- Kirâcîkî, Ebû Feth Muhammed b. Ali. *el-Kavlü'l mübîn an vucûbi meshi'l kademeyn*. Nşr. Ali Mûsâ Ka'bi. Tahran: ts.
- Kettânî, Ebû Abdullah Ca'fer el-Hasenî. *Nazmü'l mütenâsir min'el-ehâdîsi'l-Mütevâtir*. Beyrut: 1987.
- Kocabaş, Savaş. "Ka'b kelimesinin İslâm Hukukundaki kullanı ve abdest âyetindeki anlamı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 24. (2014): 371/392
- Kuleynî, *el-Kâfî*. 7 Cilt. Tahran: Dâru'l Kütübî'l İslâmiyye, 1365.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'r-ricâl*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: 1980.
- Mubârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed b. Abdulğânî el-Bağdâdî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*. Nşr. Kemal Yusuf Hût. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408.
- Muhammed Yusuf Sâlih. *Sübülü'l-hedyi ve'r-raşâd*. Nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali Münâvî. *Feyzü'l-kadîr şerhü'l -Câmi's-Sağîr*. Nşr. Hamdi ed-Demirdaş. 6 Cilt. Mekke: 1998.
- Nenevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri Nevevi. *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şirâzî*. Nşr. Muhammed Necib Mutî. 20 Cilt. Riyad: 2003.
- Okçu, Abdulmecit. "Taberî tefsirinde abdest ayetinin yorumu ve Taberî'nin konuyla ilgili görüşleri üzerine bazı mülahazalar". *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. 19, (2003): 219/248.
- Râvendî, Kutbuddîn. *Fikhü'l Kur'ân*. Nşr. Mektebetü Ayet'il Marâşî. 3 Cilt. Tahran: 1405.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l kebîr*. Nşr. Hamdi b. Abdulmecid. 20 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l ulûm, 1983.
- Seharenfûrî, Halîl Ahmed. *Bezlü'l mechûd*. Nşr. Muhammed Zekeriyâ b. Yahyâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.

- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-Hasâsî'ül-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhü meâni'l âsâr*. 4 Cilt. Kahire: 1968.
- Tûsî, eş-Şeyh Tûsî. *Tehzîbü'l Ahkâm*. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l Kütübü'l İslamiyye, 1365.
- Tûsî, el-İstibsâr. 4 Cilt. Tahran: Dâru'l Kütübü'l İslâmiyye, 1390.
- Uğur, Mücteba. “ Kur'ân ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”. *İslami Araştırmalar*. 3/2 (1989) 19/22.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-Huffaz*. 4 Cilt. Beyrut: 1992.
- Zehebî, *Siyer'i a'lâmi'n-nubelâ*, Nşr. Şuayb Arnaut. 25 Cilt. Beyrut: 1981.
- Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-Kütübî's-Sitte*. Muhammed Avvâme. 2 Cilt. Cidde: 1992.
- Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. Nşr. Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Beyrut: 1995.
- Zehebî, *Zikr'ü esmâi men tukullime fîhi ve huve mûsikün*. Nşr. Muhammed Şekûr. Beyrut: Mektebetü'l-Menâr, 1986.